

ETNILINE JA RAHVUSLIK. ETNOKULTUURILISTEST PROTSESSIDEST EESTI IDADIASPOORAAS

Aivar JÜRGENSON

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; aivarj@tlu.ee

Artiklis on vaadeldud eesti idadiasporaas aset leidnud etnokultuurilisi protsesse alates eesti asunduste tekkimisest 19. sajandi teisel poolel, kui toimus ulatuslikum väljaränd Eestist Vene tsaaririigi ida- ja lõunapoolsetele aladele. Idadiasporaa kujunemise lähtetingimuste valgustamisel on peatunud rahvusliku mõtte arengul nimetatud perioodi Eestis. On käsitletud idadiasporaa eestlaste etnogeneesi küsimusi, kaardistades nende identiteedi erinevaid tasandeid ja komponente ning etnilisi piire.

EELLUGU JA TAUST

2008. aastal, vahetult pärast Gruusia-Vene sõda, osalesin filmigrupi võtetel Abhaasia eestlaste juures. Sõda oli lahti rebinud ka Gruusia-Abhaasia vaenu aastate-tagused haavad, mistõttu kujunesid konfliktised rahvustevahelised suhted vestlustes ja intervjuudes keskseks teemaks. Eesti ametlik toetus Gruusiale ei leidnud Abhaasia eestlaste hulgas mingit mõistmist, Eesti Vabariigi presidendi Toomas Hendrik Ilvese toetusvisiit Gruusia ametivenna Mihheil Saakašvili juurde mõisteti üheselt hukka. Aktuaalsed poliitilised teemad inspireerisid informante arutlema vestlustes sealsete eestlaste ja kodueestlaste erinevuste üle. Samas teadvustatakse küldes selgelt oma eesti identiteeti: vastanduses armeenlaste või abhaasidega käiakse välja etniline kaart. Sarnaseid piiritõmbamisi, vastandamisi ja kuuluvusi võib täheldada ka näiteks Siberi eestlaste juures, kus olen samuti välitõid teinud. Justkui iseenesest formuleerub küsimus eestlaseks olemise tähendusest: kas eestlaseks saab olla ühel kindlal või mitmel erineval moel? Üks võimalik viis antud küsimusele vastamiseks on eristada identiteedi etnilist ja rahvuslikku tasandit ning küsida, missuguses seoses on etniline rahvuslikuga ja kuidas see erisus diasporaa kontekstis väljendub.

RAHVUS JA ETNOS ANALÜÜTILISTE KATEGOORIATENA

Rahvuslik diskursus on viimastel kümnenditel olnud sotsiaal- ja humanitaarteadustes üks olulisemaid ning püsib praeguseni paljude teadlaste ja teadlasgruppide uurimistöö keskmes. Ühiskondlikus plaanis on 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi algul täheldatud – mõnede jaoks ootamatut – rahvusluse renessansi, mis on omakorda andnud hoogu rahvuse käsitlemisele teaduslikus võtmes.

Niisiis küsimus sellest, mis on rahvus, on oluline nii poliitilisel kui ka teaduslikul tasandil.

Rahvust on eri aegadel defineeritud erinevalt. Kõige üldisemalt saab rahvuskäsitlusi jagada essentsialistlikeks ja konstruktivistlikeks: esimese vaateviisi pooldajate meelest on rahvus inimeste loomulik kokkukuuluvusvorm, mille juured on kaugel ajaloos. Teise vaateviisi esindajad aga peavad rahvust konstrueerituks ja suhteliselt nooreks nähtuseks. 18. ja 19. sajandi rahvusmääratlused olid peaaegult essentsialistlikud. Peamiselt Johann Gottfried von Herderist alanud romantiline juurteotsimise tung suunas teema mõtestajate pilgud hämarasse minevikku, et leida sealt rahva hinge, mida usuti olevat püsinud pea muutumatuna läbi paljude sajandite. Ka eesti autorid, kes rahvust 19. sajandi teisel poolel defineerisid, olid essentsialistlikel positsioonidel. Ado Grenzsteinil tähendab rahvus inimesi, kes “sündimise läbi on ühendatud” ja kellel on ühesugune keel ning isamaa ja sarnased kehalised ning vaimsed omadused.¹ Jakob Hurt defineerib:

Ma mõistan natsiooni all üht rahvast ühise päritolemise ja kodumaaga, ühise ajaloo ning traditsiooni ja ühise keele ja kombega.

Hurt kirjutab veresugulusest ja füüsilistest ning ajaloolistest mõjudest, mis tekitavad iga rahvuse juures

teatud kindla kehalise rahvatüübi ja tingivad hingeelus ühise rahvuskarakteri.²

Sellest tulenevalt on Hurdal rahvus herderlikus vaimus inimese loomulik olek, mida pole kerge muuta:

uut loomu luua, uut keelt keeta, üsna uut meelt pähe panna ja üsna uut vaimu rahvale sisse valada.³

Seega viitavad nii Hurt kui ka Grenzstein lisaks vaimsetele ka bioloogilistele või sotsiobioloogilistele sidemetele inimeste vahel: mõte, mis oli 19. sajandil laialt levinud, on leidnud hiljemgi järgijaid. Näiteks on Pierre van den Berghe seisukohal, mille järgi on etnotsentrism nepotismi vorm: inimestel on loomupärane tung eelistada sugulasi mittesugulastele. Ta leiab, et see kaldumus on sotsiobioloogiline: ka loomad on nepotistlikud.⁴ Rahvus on siis justkui sugulusgrupi edasiarendus.

¹ Olevik, 1883, 35, 1.

² **Hurt, J.** Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1939, 152.

³ Samas, 116.

⁴ **Van den Berghe, P.** A socio-biological perspective. – Rmt: Nationalism. Toim J. Hutchinson, A. D. Smith. Oxford University Press, 1994, 96.

Konstruktivistidest palju tsiteeritud Benedict Anderson leiab, et rahvus on kujutletud kogukond (*imagined community*).⁵ Rahvusel ei ole Andersoni meelest essentsiaalset alust: rahvuste teke on kapitalismi tootmissuhete arengu ja selle raames toimuva kommunikatsioonide uuenemise tulemus. Paljude räägitavate keelte hulgast valitakse välja mõned, millel kirjalik kommunikatsioon hakkab baseeruma. Ühes ja samas keeles vahendatud kommunikatsioon (sh ajakirjandus) koondab inimesed kujutletava kogukonna liikmeteks, kes tegelikult üksteisega isiklikult ei kohtu. Rahvusliku kokkukuuluvuse fiktiivsed ideed on süstitud rahvasse läbi meedia ja kooli ning üldse on rahvus ajaloo hiline produkt.⁶

Eric Hobsbawmi meelest on rahvus väljamõeldud traditsioon (*invented tradition*). Rahvused on loonud 19. sajandil võimule tulnud uued klassid. Rahvuslike sümbolite ja tseremooniade kaudu süstiti rahvasse illusioon ühtekuuluvusest. Ka Hobsbawm rõhutab meedia rolli uute ideede massidesse juurutamisel.⁷ Ernest Gellneri järgi on moderniseeruva tööstusühiskonna tunnuseks kultuuri olemuse ja tähenduse oluline muutumine. Homogeenne rahvuslik kultuur ja osalus selles kultuuris, mille edendamise ning levitamise eest seisavad riik ja rahvusriiklikud institutsioonid, saab eelduseks sotsiaalsele mobiilsusele. Gellneri järgi on rahvuslus see printsip, mis määrab, et rahvus on poliitiline ja kultuuriline tervik, mis loob rahvusriigi piirides kultuurilist homogeensust.⁸

Kui konstruktivistlike autorite meelest on rahvuse kujunemise aluseks kiired ühiskondlikud muutused, siis on ka autoreid, kes peavad olulisemaks järjepidevust, kultuuri konstantsemaid elemente. Kõige põhjalikum taolise kontinuiteedi rõhutaja ja konstruktivismi kriitik on ilmselt Anthony D. Smith. Kuigi ta nõustub Gellneri, Andersoni jt modernistidega selles, et rahvuslus kui ideoloogia ja liikumine on 18. sajandi lõpu produkt, ei jaga ta nendega rahvuse puhul sama arvamust: moodsal rahvusel on tema meelest etnilised juured.⁹ Ta rõhutab eriliste kultuuriliste tunnuste, ühiste müütide ja sotsiaalse mälu kontinuiteeti etnilise kogukonna sees. Smithi vaateid võib antikonstruktivistlikeks pidada, kuid mitte essentsialistlikeks 18. ja 19. sajandi autorite vaimus, kes väitsid, et rahvused on iidvanad, primordiaalsed ning isegi ajavälised. Samas ei ole Smith valmis rahvust ka üksnes modernseks nähtuseks pidama.¹⁰

Eestis on peamised rahvuse ja rahvusluse teema käsitlused Smithi vaimus antikonstruktivistlikud. Gustav Ränk on defineerinud rahvust kui inimrühmitust, keda ühendavad ühine keel, enam-vähem ühtlane kultuurikompleks, rahvusteadvus, usk ühisesse algupärase ja endogaamne abiellumisviisi. Ta leiab, et kui rahvus oleks kunstlikult loodud – propaganda poolt ülalhoitud nähtus –, oleksid kõik

⁵ **Anderson, B.** *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Verso, London, 1991.

⁶ Samas, 36 jj.

⁷ **Hobsbawm, E.** *The nation as invented tradition.* – Rmt: *Nationalism.* Koost J. Hutchinson, A. D. Smith. Oxford University Press, 1994, 76 jj.

⁸ **Gellner, E.** *Thought and Change.* Weidenfeld and Nicolson, London, 1964, 83 jj.

⁹ **Smith, A. D.** *The Ethnic Origins of Nations.* Blackwell, Oxford, 1995, 11, 15.

¹⁰ Samas, 3.

väikerahvad juba ammu ümbrusesse sulandunud. Eestlaste puhul väidab ta, et need jõud, mis eestlasi on rahvusena alal hoidnud, ei saa olla kunstlikult või tahtlikult ellu kutsutud, vaid need

peavad peituma rahvuse olemuses endas.¹¹

Seejärel loetleb ta etnilisi tunnuseid, millest olulisimaks rahvuse materjaliks nimetab ta keelt.¹² Ea Jansen ütleb, et kuigi tänapäevased teooriad rõhutavad rahvuse puhul inimesi liitva jõuna eelkõige teadvusfaktorit, hakkab kujutlusvõime “mängima” teatud objektiivsete tingimuste korral. Jansen kirjutab etnilisest eneseteadvusest, meietundest, mis aitab naabritest eristuda.¹³ Konstruktivistidele vastanduvat vaadet esindab ka Mart Laar, kes mõistab rahvuse all ajalooliselt väljakujunenud inimühendust, kellel on ühine ajalooline mälu ja kultuuriväli, arusaam ühtekuuluvusest ning tahe selles äratundmises ennast teostada. Rahvusi ei mõelda välja, nad tekivad kultuurilis-etnilise ühtekuuluvuse alusel.¹⁴ Mitmed eesti autorid pole nõus ühes debatis esitatud Gellneri väitega, justkui oluksid eestlased 19. sajandi algul ilma etnilise eneseteadvustusega: eestlased tekkinud rahvusena *ex nihilo* 19. sajandi jooksul. Ühe argumendina toob Gellner välja, justkui puudunuks eestlastel 19. sajandi algul etnonüüm.¹⁵ Toivo Ülo Raun näitab oma kriitikas, et juba 18. sajandil esines etnonüüm *eestlane* paralleelselt *maarahvaga*. Seda esiteks. Kuid Raun rõhutab ka, et Gellneri üldistus industrialiseerimise mõjust rahvuse kujunemisele ei ole eestlaste puhul pädev.¹⁶ Politoloog Raivo Vetik väidab Gellnerit kritiseerides, et “maarahvas” vastandas end selgelt teistele, mis annab tunnistust meietundest. Etnilise eneseteadvuse ja hilisema rahvusluse vastanduse aluseks oli sakslane ning venelane. Kuigi kõrgkultuur puudus, oli eelnevalt olemas identiteeti toetav rahvakultuur.¹⁷ Gellnerit kritiseerides on mitmed teisedki eesti autorid kasutanud etnilist argumenti: rahvusel on etnilised juured.

Selline interpretatsioon, mis seob rahvuse orgaaniliselt etnilisega, tuleneb etnose ja rahvuse vahel selgelt seosed sõnastanud Max Weberi pärandist. Tema järgi tuginevad rahvused läbi aegade eksisteerinud etnilistele kogukondadele, keda ühendab arusaam ühisest päritolust. Herderlikus mõttes essentsialistiks ei saa ka Weberit pidada, sest tema jaoks on päritolu eelkõige *usk* ühisesse päritollu. Seega iseloomustab etnilist gruppi, et sellesse kuuluvad inimesed usuvad, et nad on omavahel hõimu- ja veresuguluses. See usk paneb aluse ühiskondlikule kokku-

¹¹ Ränk, G. Müüt ja ajalugu. Ilmamaa, Tartu, 2000, 37.

¹² Samas, 37–39.

¹³ Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004, 6–9.

¹⁴ Laar, M. Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Grenader Kirjastus, Tallinn, 2006, 72.

¹⁵ Gellner, E. Do Nations Have Navels? Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality (2nd edn.). Cambridge University Press, 1996, 367, 369; tsit Raun, T. U. Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. – Nations and Nationalism, 2003, 9, 1, 132.

¹⁶ Raun, T. U. Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited, 132–133.

¹⁷ Vetik, R. Kahe vabaduse piiril. Tallinn, 2007, 128; vt ka Karjahärm, T. Inimeste valikud ei tulene alati neid ümbritsevatest oludest. – Tuna, 2005, 29, 4, 138 jj.

kuuluvusele.¹⁸ Olulist tähtsust omistab Weber keelele: “keelekogukond” on tema jaoks “mõistmiskogukond” (*Verständnisgemeinschaft*). Inimesed, kes kasutavad üht ja sama keelt, võivad tänu sellele olla “spetsiifilise massikultuuripärandi kandjad”.¹⁹

Igatahes on Weber tõmmanud etnilise ja rahvusliku vahele jõulisi ühendusjooni, kuigi järgnenud kümnenditel on etnilist ning rahvuslikku pikka aega vaadeldud erinevate analüütiliste domeenidena, aga kirjandus nende kohta ei ole suuremas ulatuses kattunud. Üheks põhjuseks on ilmselt ebalus, mida tuntakse võimaluse ees etnilist ja rahvuslikku üksteisest eristada. Näiteks ajaloolane Aleida Assmann defineerib rahvuste kujunemist kui meie-grupi-protsessi, mis toimub etnose tasandist kõrgemal ja inimkonna tasandist allpool. Samas mõõnab ta, et neid piire on raske markeerida.²⁰ Suur osa autoritest eristab etnost ja rahvust poliitilise mõõtme kaudu – rahvuslusel on poliitilised taotlused²¹–, kuid siingi pole pilt üheselt selge. Antropoloog Abner Cohen kasutab näiteks poliitilise etnilisuse (*political ethnicity*) mõistet.²² Etnilisus pole tal identiteedi vorm, vaid teadlik strateegia. Üks grupp, kes konkureerib teisega võimu ja privileegide pärast, võib manipuleerida oma kultuuritraditsiooni, kommete, väärtuste, müütide, sümbolite ning tseremooniatega ja neid relvadena kasutada.²³

Rahvus ja selle avaldumine rahvuslusena on olnud peamiselt ajaloolaste ning politoloogide teema, etnoloogia ja antropoloogia tegelevad pigem etnilisega. Rahvusluse teoorialoome keskendub peamiselt riigi ja selle institutsioonide tasandile, aga sellelt n-õ makrotasandilt ei tarvitse etnostevahelised argitasandi suhted välja paista. Rahvusluse uurijad kasutavad etnilise mõistet harva ja kui nad seda teevad, siis etnilise ning rahvusliku kronoloogilisse järgnevusse seades: etnostest saavad teatud huvigruppide töö tulemusena rahvused. Näiteks Robert J. Kaiser kasutab etnose (temal prantsuspärane *ethnie*) mõistet n-õ protorahvuse tähenduses: need on etnilised grupid, mis pole veel arenenud tulevikule orienteeritud politiseeritud huvikogukondadeks.²⁴ Eespool tsiteeritud Anthony D. Smith peab etnost (õigupoolest etnilist kogukonda, ka tema kasutab selle tähistamiseks semantilise täpsuse huvides prantsuspärast nimekuju *ethnie*) modernse rahvuse ja v a r a s e m a t e [artikli autori sõrendus] kollektiivsete ühenduste vahele jäävaks.²⁵

¹⁸ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Mohr, Tübingen, 1972, 10.

¹⁹ Samas, 236.

²⁰ Assmann, A. *Die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen. Nationale Diskurse zwischen Ethnisierung und Universalisierung*. – Rmt: *Bilder der Nation*. Koost U. Bielefeld, G. Engel. Hamburger Edition, 1998, 380.

²¹ Samas, 383.

²² Cohen, A. *Customs and Politics in Urban Africa: A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. London, 1969, 27.

²³ Samas, 2.

²⁴ “...ethnic communities of belonging that have not yet developed into future-oriented politicized communities of interest” (Kaiser, R. J. *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton University Press, 1994, 6).

²⁵ Smith, A. D. *The Ethnic Origins of Nations*, 15.

Kui eeldada, et etnos on rahvusele eelnev inimkoosluse vorm, siis tekib küsimus, kas rahvuste ajastul ongi põhjust etnostest ja etnilistest fenomenidest rääkida. Samas oleks ju huvitav küsida, kuidas suhtub rahvuslus etnitsiteeti, üksteise kõrval elavate etniliste gruppide kultuurilistesse erinevustesse ja nende teadvustamisse.

Kui ajaloo- ja poliitikateadustes on keskmes rahvuslus ning etnilisele on vähem tähelepanu pööratud, siis etnoloogias ja antropoloogias on etnilisus alates 1960. aastatest olnud üks võtmemoisteid ning on seda senini. Kogudes oma andmed otse inimestelt, on etnoloog tunnistajaks inimestevahelisele igapäevasele kommunikatsioonile. See on väli, kus etnilisust luuakse ja taasluuakse. Thomas H. Erikseni sõnul on just etnoloogilised meetodid need, mis võimaldavad uurida, kuidas etnilisi suhteid defineeritakse ja tajutakse või kuidas inimesed neist räägivad.²⁶

Kui varem on rahvuse/rahvusluse ja etnilise/etnitsiteedi diskursused üksteisest võrdlemisi kaugel olnud, siis paaril viimasel aastakümnel on kirjandus võrdlevamaks muutunud, piirid rahvuse ning etnilise vahel aga hägusamaks läinud. Leitakse, et etnost ja rahvust tuleks vaadelda koos: kognitiivsed protsessid, mis on nendele vaatlusviisidele aluseks, on analoogsed. Igapäevases praktikas näivad inimesed sotsiaalse maailma kategoriseerimiseks spetsiaalset kognitiivset aparati kasutavat. Lawrence A. Hirschfeld leiab, et kogu maailmas on inimestel samasugune sügav klassifitseerimisloogika, mis põlistab sotsiaalseid erinevusi, jagades sotsiaalse maailma oletatavatesse selgelt väljajoonistunud gruppidesse.²⁷

Kui näiteks väita rahvuse kohta Andersoni vaimus, et see on *imagined community*, siis kehtib see tegelikult ka rassi ja etnose kohta.²⁸ Sedasama, mida tänapäeval väidetakse rahvuse kohta, on Weber omal ajal, nagu nägime, väitnud etnose kohta: see on eelkõige usk ühisesse päritollu. Paralleelid etnilise ja rahvusliku vahel ulatuvad koolkondlikule tasandile: kui rahvuskäsitlused jagunevad, nagu eespool nägime, essentsialistlikeks ning konstruktivistlikeks, siis etnilisuse käsitlused primordiaalseks ja situativistlikeks. Asumata viimaseid siinkohal lähemalt vaatlema, olgu vaid öeldud, et mõlemad dihhotoomiad – nii rahvuse essentsialistlik ja konstruktivistlik kui ka etnilise primordiaalne ning situativistlik käsitlus – lähtuvad sarnasest küsimuseasetusest: kas ühtekuuluvus on n-õ loomulik või teatud huvigruppide poolt kunstlikult esile kutsutud? Või teisiti sõnastades: kas ühtekuuluvuse aluseks on tingimata mingid eesmärgid või põhjendab ühtekuuluvust emotsionaalne-psühholoogiline ligitõmbavus?

Olen seisukohal, et rahvus ei teki tühjale kohale. Selles osas nõustun autoritega, kes leiavad, et rahvusel on etniline taust. Samas leian, et rahvust ei pea tingimata mõistma kui “edasijõudnud” etnost. Pigem tuleks rahvust mõista kui etnilisuse spetsiifilist varianti, st kui nähtust, mis on mõistetav etnilise taustal. Sellest tulenevalt võiks neid kaht käsitleda kui tehnilisi mõisteid, mis annavad

²⁶ Eriksen, T. H. *Ethnicity and Nationalism*. Pluto Press, London, 2002, 2.

²⁷ Hirschfeld, L. A. *Race in the Making: Cognition, Culture and the Child's Construction of Human Kinds*. MIT Press, Cambridge, MA, 1996, 20.

²⁸ Brubaker, R., Loveman, M., Stamatov, P. *Ethnicity as cognition*. – *Theory and Society*, 2004, 33, 48.

võimaluse analüüsida konkreetse kogukonna ajaloolist kujunemist erinevatest aspektidest. Mõeldav on ju ka variant, kus teatud inimrühm vastab teatud ajahetkel rahvuse kokkuleppelistele tunnustele, hiljem aga pigem etnose/etnilise grupi tunnustele. Smith on ühes oma hilisemas uurimuses väitnud, et kui rahvus ja etnos on mõlemad end defineerivad kogukonnad ning mõlemal on müüdid ühtsest päritolust ja jagatud mälestused, siis rahvuse ideaaltüüp kujundab välja ühise kommunikatsioonikoodi ning avaliku kultuuri, mis hõlmab tavasid ja õigust, samas kui etnos kannab vaid üht või mõnd kultuuri elementi.²⁹ Selline eristus näib olevat põhjendatum kui kronoloogiline vm: just ühise kommunikatsioonikoodi olemasolu tundub olevat identifitseerimisprotsessis kriitilise tähendusega. Sellest allpool.

ETNILISED PIIRID

Varasemates etnilisuse käsitlustes rõhutati etnose objektiivseid tunnuseid – keelt, erinevaid kultuuriaspekte, psüühilist laadi, religiooni jne –, need liitvat inimesi n-õ objektiivselt, inimese tahtest sõltumatult. Tänapäevased käsitlused rõhutavad pigem identiteedifaktorit: inimene on see, kelleks ta end peab – ta seob end teatud tunnuste alusel omagrupiga ja eristab teatud tunnuste alusel võõragrupist. Nii etnilisel kui ka rahvuslikul eristamisstrateegial on binaarne struktuur: oma tajutakse võõra taustal. Suur tähtsus on siin piiridel: omasfääri saab määratleda alles siis, kui on markeeritud piir väljaspoolsega. Oma tuleb võõraga seosesse viia: alles see annab omasfäärile tähenduse. Üks esimesi etnilise identiteedi piiride teadusliku põhjalikkusega määratlejaid, norra antropoloog Fredrik Barth on pidanud etnilisi grupe asjaosaliste (*actors*) endi sotsiaalse identifitseerimise- ja eristamisprotsessi tulemuseks.³⁰ Identifitseerimisel on olulised tunnused, mida asjaosalised ise konkreetses seoses oluliseks peavad. Barth rõhutab suhteid gruppide või grupiliikmete vahel: alles need võimaldavad etnilisi fenomene. Peamine mõiste selles kontseptsioonis on kultuurilised piirid, mis gruppi piiritlevad, või nagu Barth koguni väidab: gruppi üldse “loob”. Käesoleva artikli seisukohast on oluline Barthi väide, et piir on sotsiaalne produkt, mille tähendus võib varieeruda ja ajas muutuda, seega siis võivad muutuda ka identiteedid. Etnilised märgised, st kultuurilised tunnused, mille kaudu inimesed endi kokkukuuluvust defineerivad, võivad ajas moodustada erinevaid konfiguratsioone, seega siis ka nihutada piire omade ja võõraste vahel. Artiklis näitan etniliste piiride nihkumisprotsesse iddiasporaa eestlaste näitel. Nagu järgnevas näeme, on nende identiteedis pisut rohkem kui saja aasta jooksul toimunud olulisi muutusi, mis on tekitanud kodueestlastega võõrapiire.

Muutuste eelduseks on tõsiasi, et identiteetidel on erinevaid lähtepunkte. Võõrsil elavate eestlaste etnilise identiteedi lähtealuseks on identiteet või iden-

²⁹ **Smith, A. D.** Ethnicity and Nationalism. The SAGE Handbook of Nations and Nationalism. 2006. SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/hdbk_nation/Article_n15.html

³⁰ **Barth, F.** Ethnic groups and boundaries. – Rmt: Ethnicity. Koost J. Hutchinson, A. D. Smith. Oxford University Press, 1996, 75–82.

titeedid, mis võeti kaasa Eestist väljarändamise käigus, kuid lahkumise järel lisandusid siirdemaa mõjud sotsiaalses, füüsilises, psühholoogilises jm plaanis. Olulisel kohal on olnud ka emamaa Eesti jätkuvad mõjud või nende puudumine.

RAHVUSLIK LIIKUMINE JA VÄLJARÄNDAMINE

Rahvuslikku ja etnilist tasandit on põhjust paralleelselt käsitleda, kui vaatleme 19. sajandi teisel poolel ning 20. sajandi algul Eestis aset leidnud väljarändamisliikumist, mis jäi rahvusliku ärkamisega samasse aega. Lahkumine Eestist ei olnud isoleeritud protsess: see tähendas konkreetset ajaloolist hetket domineerinud ideedega suhestumist, osalt kindlasti ka nende võõrsile kaasavõtmist. On mitmeid märke, mille põhjal otsustada, et need ideed olid olulisteks komponentideks diasporaakogukondade edasiste etnokultuuriliste protsesside mõjutamisel. Mille põhjal seda väita?

Mitmed eesti rahvusliku liikumise uurijad on võtnud eesti ärkamisaja perioodiseerimisel aluseks tšehhi ajaloolase Miroslav Hrochi metoodika. Selle järgi algab rahvuslik liikumine A-faasiga: teadusliku huvi periood (väikese grupi inimeste intellektuaalne huvi rahva keele, kultuuri ja ajaloo vastu). Sellele järgneb B-faas, rahvusliku agitatsiooni periood, mil rahvuslikult meelestatud patrioodid teevad rahva äratamiseks kihutustööd. C-faasis jõuavad ideed massidesse ja ärkab kogu rahvas.³¹

Küsimus sellest, kas ja mil määral olid väljarändajad rahvuslikest ideedest mõjutatud ning kas ja mil määral nad need ideed võõrsile kaasa võtsid, peaks meie huvi suunama eelkõige rahvusliku liikumise C-faasile, st faasile, mil rahvuslikud ideed jõuavad massidesse. Seega siis küsimus: millal see faas Eestis aset leidis?

Andmeid selle uurimiseks on vähe, mida tunnistavad ka eesti rahvusluse uurijad.³² Ärkamisajas peab Ea Jansen Jakob Hurda rahvaluulekogumise kampaaniat (1888) esimeseks kogu Eestit haaranud ürituseks.³³ Üleskutse rahva vaimse vanavara kogumiseks avaldas Hurt kahes suuremas ajalehes, Olevikus ja Postimehes, 1888. aasta veebruaris ning märtsis.³⁴ Hans Kruus on märkinud, et rahvaluule suurokogumine oli venestamisaja olukorras 19. sajandi lõpul ainsaks üldrahvalikuks ettevõtmiseks, millest ülemaaliselt osa võeti.³⁵ Ea Jansen lähtub ilmselt sellest väitest ja paigutab rahvusliku massiliikumise 1880.–1890. aastatesse.³⁶

³¹ **Hroch, M.** Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Universita Karlova, Praha, 1968, 24–26.

³² **Karjahärm, T.** Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Argo, Tallinn, 2012, 187.

³³ **Jansen, E.** Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004, 116.

³⁴ **Hurt, J.** Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – Rmt: Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toim H. Kruus. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1939, 229–240.

³⁵ Samas, 229.

³⁶ **Jansen, E.** Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail, 116.

Nii nagu Jansen peab ka Mart Laar rahvaluulekogumist rahvuslikuks aktiivteediks.³⁷ Toomas Karjahärm väidab, et Hurda juhitud rahvaluule suurtöökogumine oli küll ülemaaline, kuid mitte väga massiline (1890. aastate alguseks oli kaasatud umbes 250 korrespondenti).³⁸ Massiliseks muutus rahvaluulekogumine hiljem: kuni 1906. aastani oli Hans Kruusi andmeil kokku 960 kaastöölist,³⁹ Gustav Ränga andmeil oli Hurdal tema eluajal rahvaluule kogumisel kaastöölisi 1400,⁴⁰ mis on juba arvestatav hulk. Peab arvestama ka sellega, et kaastöölistes ei saanud Hurdale üksnes oma pere- vm pärimusi, vaid nad kogusid materjali aktiivselt rahva hulgas, olles ise niiviisi Hurda ideede vahendajaks rahvale. Pealegi ei piirdunud rahvaluulekogumine üksnes Hurda initsiatiiviga. Tema eeskujul hakkasid rahvaluulet koguma ka näiteks Mihkel Veske, Carl Robert Jakobson, Juhan Kunder, Jaan Jõgever ja Matthias Johann Eisen.⁴¹ Niisiis võiks rahvaluulekogumist massiaktiviteetideks pidada.

Andreas Kappeleri järgi jõudsid eestlased (ja lätlased) rahvusliku liikumise C-faasi 19. sajandi lõpul,⁴² Karjahärm asetab rahvuslike ideede massidesse jõudmise 20. sajandi algusse. Ta näitab, et autorid, kes paigutavad massiliikumise alguse varasemasse aega, lähtuvad avaliku tegevuse kriteeriumist (vabatahtlike ühenduste massilevi: laulu- ja mänguseltsid, orkestrid ning laulukoorid, karskus-, tuletõrje-, põllumeeste, kindlustusseltsid jne). Kummagi ei lähe Karjahärm kaasa nendega, kelle meelest olid sellised ühendused tingimata rahvuslikult ja poliitiliselt motiveeritud.⁴³ Ja tõepoolest, rahvuslike ideede jõudmist massidesse on keeruline mingite konkreetsete ühiskondlike aktiviteetidega siduda: teadlikkus ning meelsus ei tarvitse tingimata organiseeritud tegevusega pädida. Hoiakuid ja meelsust on aga ajaliselt distantsilt raske mõõta.

Küll aga võime väita, et rahva võimalused rahvuslikest ideedest osa saada olid 19. sajandi lõpul kindlasti olemas. Kõigepealt muidugi kirjasõna laialdasem levik: juba alates sajandi algusest hakkas kirjalik kommunikatsioon suulist suhtlust ja infovahetust üha rohkem täiendama. Talurahva seas levis omakeelne trükisõna. Sellele võimaldas ligipääsu muidugi kirjaoskus, aga ka laiemalt kooliharidus, mis Ea Janseni sõnul tegi 19. sajandil läbi järsu tõusu.⁴⁴ Samas on tõendeid selle kohta, et suuliselt vahendatud info võis kirjasõnas pakutu veel üles kaaluda. Ea Jansen ise,⁴⁵ aga ka Hans Kruus⁴⁶ ja Artur Vassar⁴⁷, on toonud näiteid selle kohta, kuidas

³⁷ Laar, M. Äratjad, 166.

³⁸ Karjahärm, T. Vene impeerium ja rahvuslus, 211.

³⁹ Hurt, J. Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele, 229.

⁴⁰ Ränk, G. Müüt ja ajalugu, 16; vt ka Põldmäe, R. Materjale J. Hurda vanavara kogumise loost. – Rmt: Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teel, 12. Eesti Raamat, Tallinn, 1989, 10.

⁴¹ Karjahärm, T. Vene impeerium ja rahvuslus, 211.

⁴² Kappeler, A. Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall. Verlag C. H. Beck, München, 1992, 185.

⁴³ Karjahärm, T. Vene impeerium ja rahvuslus, 211.

⁴⁴ Jansen, E. Eestlane muutumas ajas. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, 151–156.

⁴⁵ Samas, 163.

⁴⁶ Kruus, H. Eesti küsimus. Ilmamaa, Tartu, 2005, 71.

⁴⁷ Vassar, A. Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani. Tallinn, 1975, 75.

agraarkriisi teravnedes panid suuliselt vahendatud eksitavad kuuldused Venemaal jagatavast tasuta maast rahva käärima ning õhutasid välja rändama. Kuulujuttude laialdane levik ja nendesse uskumine näitavad, et kirjaoskuse levik iseenesest ei tähenda automaatselt kirjasõnale toetumist.

Kui Ea Jansen kirjutab, et 19. sajandil sai Baltikumis teoks üldine, ka alamkihte haarav lugemisrevolutsioon⁴⁸ ja et Eestis sai alates 1870. aastatest ajakirjandusest massimeedia,⁴⁹ siis tegelikult ei tea me selle kommunikatiivse arengu kõiki tagajärgi. Rahvuslikud ideed leidsid kirjasõna vahendusel tee rahvani, kuid seda, kuidas rahvas need omaks võttis, me antud faktist välja lugeda ei saa. Kui näiteks Gustav Ränk kirjutab, et veel tema lapsepõlve ajalgi polnud Saaremaal mõistet *Eesti, eestlane* või *eesti rahvas* kõnekeelde juurdunudki, kuigi ajalehtedes neist kirjutati,⁵⁰ siis pole meil põhjust tema sõnades kahelda. Kuid nii nagu oli Saaremaal, ei tarvitsenud olla igal pool Eestis.

Väljarändamisliikumine toimus Eesti- ja Liivimaal alates 1860. aastatest, ulatuslikumalt alates 1880. aastatest, see langeb kokku rahvusliku liikumise ajaga. Kui rääkida rahvusliku liikumise perioodidest, siis jääb väljarännuliikumise algus rahvusliku liikumise B-faasi, selle lõpp aga, mis ulatus 20. sajandi algusse, C-faasi. 1880. aastatel suundus väljarändamine ka Taga-Kaukaasiasse ja Siberisse, jätkudes neis suundades ka järgnenud kümnenditel. Kas ja mil määral võisid 1880. aastatel väljarännanud rahvusliku vaimustuse kaasa võtta? Väljarändamisaegne Eesti ajakirjandus lähtus väljarändajaid iseloomustades valdavalt essentsialistlikust kodumaadiskursusest, mille kohaselt on kodumaa hülgamine vääriruugu tegu, lahkujad kaotavad võõrsil oma juured, aga laostavad ühtlasi ka mahajäetud kodumaa.⁵¹ Väljarändu peeti haiguseks (vrd halvustav *väljarännupalavik*), sellest nakatunud vajasisid ravi.⁵² Kui ka ajakirjandus üritas eestlasi väljarändamise haigusest terveks ravida, siis see igatahes ei õnnestunud. 1897. aastaks oli Eestist välja rännanud üle 100 000 eestlase. Me ei tea täpselt, kuidas väljarändajate hulgad ise neisse süüdistustesse suhtusid, samas teame, et eestlased ei kaotanud võõrsil oma juuri. Ea Jansen rõhutab, et võõrsil tekkinud elujõulised eesti kogukonnad säilitasid kodumaaga tihedad sidemed. Samas väidab ta ka, et just väljarändamine aitas eestlastel isamaa mõistet välja kujundada.⁵³ Ilmselt toetub ta Aino Undla-Põldmäe arvamusele, et isamaa poetiseerimine kasvas välja suuresti väljarändamisliikumisest.⁵⁴ Kas see just nii oli, on vaieldav. Tegelikult kujunes isamaa mõiste oma sümbolsetes ja metafoorsetes kujundites välja eelkõige saksa *Heimatdichtung*'i mõjul ning Eesti ajakirjandus kritiseeris väljarändajaid just seda isamaa mõistet

⁴⁸ Jansen, E. Eestlane muutuvajas, 208.

⁴⁹ Samas, 428.

⁵⁰ Ränk, G. Sest ümmargusest maailmast. Stockholm, 1979, 26.

⁵¹ Jürgenson, A. Väljarändamisest kodumaa mõiste taustal. – Rmt: Eestlane ja tema maa. Koost A. Jürgenson. Ajaloo Instituut, Tallinn, 2000, 52 jj.

⁵² Samas, 51.

⁵³ Jansen, E. Eestlane muutuvajas, 190.

⁵⁴ Undla-Põldmäe, A. Koidulauliku valgus. Tallinn, 1981, 37.

appi võttes: kodumaa on püha, väljarändaja on reetur, kes ei oska või ei taha selle pühadust hinnata. Selline skeem oli pärit võõrsilt ja oli sellisena hakanud juba varem dikteerima ühiskondlikke liikumisi paljudes Euroopa maades. Küll võis isamaa mõiste senise tähenduse süvendamiseks abi olla meie oma väljarändamisliikumisest ja kujunevast väljarännudiskursusest, mis asetus dialoogi kodumaadiskursusega.

Teiselt poolt oli väljarändajate soovunelmatel kahtlemata kokkupuutepunkte rahvuslike ideedega. Rahvusliku liikumise ajal pidas eesti avalikkus vaimuvara kasvatamisega pea võrdväärseks maise vara kogumist, st majanduslikku ettevõtlikkust. Ideaal oli tugev päristalu ja jõukal järjel uuendusmeelne põllumees.⁵⁵ Talude päriksostmist ei ole küll põhjust otseselt rahvuslikuks ettevõtmiseks pidada,⁵⁶ kuid ilmselt on õigus Ea Jansenil, kui ta väidab, et talude massiline päriksostmine aitas agraarset isamaakäsitlust välja kujundada.⁵⁷ Eestlase jalad suruti piltlikult põlvini kodumaa mulda, taustaks sakslaste *Blut-und-Boden*-retoorika, millel on tugev moraalne aspekt: põlluharimises saab elavaks side talupoja ja maa vahel. Seda sidet väärtustatakse pühana ja nii tekib n-ö püha kolmnurk: talupoeg, töö ning maa. Modernismiajastul tähendas see talu kui tootmisvahendit, mida kas omati või tuli see soetada. Oma talu kujunes prestiižisümboliks: kel võimalik, soetas selle kodumaal, kel mitte, suunas oma pilgu Vene riigi ida- ja lõunapoolsetele aladele, kus eelkõige koloniaalsetel eesmärkidel jagati soovijaile odavat või tasuta maad. Nii võis agraarne isamaakäsitlus anda ka soovimatuid tulemusi: selle asemel et ehitada kodumaad siin, pöördus osa inimestest võõrsile, et ehitada seda hoopis seal.

Kaudseid tõendeid selle kohta, et rahvuslikud ideed võeti ka võõrsile kaasa, on mitmeid. Väljarändamise alguseks olid trükist ilmunud F. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg” (1862) ja J. V. Janseni isamaale loodud hümnid, sh “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm” (1869). L. Koidula “Emajõe ööbik”, eesti isamaaluule tähtteos, ilmus 1867. aastal.⁵⁸ Faehlmanni ja Kreutzwaldi loodud pseudomütoloogia levikule aitasid kaasa C. R. Jakobsoni “Kolm isamaakõnet”⁵⁹ ning enamgi veel tema “Kooli Lugemise raamat”⁶⁰, milles Muinas-Eesti panteon on esitatud ehtsana. Hiljem teeb sama Mihkel Kampmanni “Kooli Lugemiseraamat”⁶¹ – õpik, mis näiteks Kaukaasia eesti asundustes oli kasutusel veel 1920. aastate algul.⁶²

Kui mõtleme näiteks väljarändajate poolt võõrsil rajatud külade nimedele, siis näeme siin inspiratsiooniallikatena rahvuslikku pseudomütoloogiat ja rahvuseepost: Kaukaasias rajati Salme ning Sulevi küla, Lindaks nimetati asundusi

⁵⁵ Jansen, E. Eestlane muutuv asjas, 403.

⁵⁶ Laar, M. Äratjad, 150.

⁵⁷ Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, 17.

⁵⁸ Koidula, L. Emmajõe Öpik. H. Laakmann, Tartu, 1867.

⁵⁹ Jakobson, C. R. Kolm isamaa kõnet. E. Pratz, St. Peeterburg, 1870.

⁶⁰ Jakobson, C. R. Kooli Lugemise raamat. 1. jagu. H. Laakmann, Tartu, 1867.

⁶¹ Kampmann, M. Kooli Lugemiseraamat: 1.–3. kooliaasta. M. Martna, Tallinn, 1905.

⁶² Sabbo, H. Võimatu vaikida, I. Ühistöö, Tallinn, 1996, 171–172.

Kaukaasias, Kaug-Idas ja Siberis. Viimases anti külale nimeks Linda lootuses, et Kalevipoja ema nimi peletab eemale hunte ja karusid.⁶³

Rahvuslik ärkamine algas suuresti Muinas-Eesti idealiseerimisest. Eestluse saamisloos oli väga oluline eepos, millel on rahvapärimumusega tegelikult väga vähe ühist. See süstis rahvasse eneseteadlikkust läbi usu, et põlvnetakse vägevast Kalevite soost. Gustav Ränga sõnutsi oli Kalevipoeg kaua eestlaste identsuse sümbol.⁶⁴ Muinas-Eesti idealiseerimise suhtes ei olnud immuunsed ka väljarändajad. Mineviku ideaalide maa toomine tänapäeva on kujuteldav ja mingil kujul realiseeritav kindlasti ka kodumaal, kuid väljarändajatele võis lisainspiratsiooni pakkuda pioneerimentaliteedist kantud heroiline asustusvaimustus. Väljaränd seadis asunikud ülesande ette luua uus kodumaa: kindlasti pidi see olema parem kui vana, kust lahkuti võimaluste vähesuse tõttu. Võimalusi mittepakkuv kodumaa hüljatakse, et rajada täiuslik. Uue alguse juurde kuulub kindlasti paiga nimetamine: väljarändajate motiivid võtta asundustele nimed imaginaarsest Muinas-Eestist on vähemalt mõistetavad. Nii et kui rahvuslikule liikumisele on väljarändamist sageli väärtuste seisukohalt vastandatud – pühaks peetud kodumaa ei salli hülgamist –, võib asju näha ka teisiti: rahvusromantiliselt idealistlik vaimustus võis leida väljenduse just väljarändamises, soovis rajada ideaalne kodumaa Muinas-Eestist mitte üksnes ajas, vaid ka ruumis kaugel, n-ö puhtalt lehelt. Eks olnud ka Kalevipoja isa Kalev immigrant, kes võõrsilt saabudes tuli uut kodu rajama. Meeleolukat kinnitust rahvusmütoloogia kandmisest asundustesse pakub näiteks Ants (ka Hans, Hants) Auneri, Abhaasiasse rajatud Estonia küla elaniku luulepärand. 1890. aastate algusest kuni 1920. aastateni kirjutas ta isamaaluulet, milles tegelastena figureerivad Vanemuine ja Taara, aga ka Linda, Kalev, Olev jt. Ühes kosmogoonilises luuletuses paneb Auner eesti muinaskangelased koguni Kaukaasia mägesid rajama.⁶⁵ Rahvusromantilisele meelsusele viitavad ka Siberi eesti asunduste nimed Koidula ja Vambola.⁶⁶ Rahvuslike ideede võõrsile kaasavõtmisest annavad tunnistust mitmed Estonia, Estonka ja Uus-Estonia nime kandvad külad üle kogu Vene tsaaririigi.

Kuid sellisest rahvuslusest ei tarvitse poliitilist mõõdet otsida. Hans Kohnist alates on Euroopa rahvuslust jagatud lääne- ja idatüübiks: esimest, mis sündis n-ö valmis riikides, on nimetatud poliitiliseks rahvusluseks. Teist, mis mobiliseeris oma-riiklusega rahvaid, kultuuriliseks või etnograafiliseks rahvusluseks. Kuigi selle jaotuse jäikust on ka kritiseeritud,⁶⁷ peetakse Eesti rahvuslikku liikumist üldiselt kultuurirahvuslikuks ehk etnograafiliseks rahvusluseks, seega siis liikumiseks, mis

⁶³ **Maamägi, V.** Uut elu ehitamas. Eesti Raamat, Tallinn, 1980, 13.

⁶⁴ **Ränk, G.** Müüt ja ajalugu, 15.

⁶⁵ Estonia küla elaniku Ants Auneri mälestused ja luuletused. Eesti Ajaloomuuseum (EAM), f 284, n 1, s 5. Käsikiri Eesti Ajaloomuuseumis.

⁶⁶ **Tuisk, A.** The place folklore of Siberian Estonians today. Reflections of adaptation. <http://lepo.it.da.ut.ee/~lehti/Oralhistory/1.7.Astrid.htm> (9.6.2015); **Tuisk, A.** Siberi eestlaste kohapärimus tänapäeval. – Rmt: Pärimuslik ajalugu. Koost T. Jaago. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, 82–83; **Viikberg, J.** Eestlased ja eesti keel Venemaal. – Rmt: Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost K. Praakli, J. Viikberg. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2010, 532.

⁶⁷ **Kaiser, R. J.** The Geography of Nationalism in Russia and the USSR, 14; **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, 37.

seadis esiplaanile etnilised tunnused. Kindlasti kehtib see Hurda vaadete puhul, kes, nagu eelnevalt nägime, toonitas rahvust defineerides etnilisi tunnuseid. On iseloomulik, et Hurdal

sõna natsioon pole mingi poliitiline, vaid etnograafiline mõiste.

Poliitika,

kõik riikliku iseseisvuse ihad, mida eestlastele siin ning seal on külge luuletatud, jätab Hurt enda sõnul kõrvale.⁶⁸ Tema huvide keskmes oli rahvatraditsioon: selle kogumisega tegeles ta ise ja õhutas tegelema ka teisi eestlasi. Rahvaluulekogumisele kutsus Hurt rahvast üles selleks, et

kasvatada vana-aja tundmist,⁶⁹

samas hindab ta seda n-õ etnilise ajaloo koostamist kui rahvuslikku

isamaa tööd.⁷⁰

Kuid Hurda ja mitmete teistegi rahvusliku liikumise tegelaste silmis ei olnud eesmärgiks eestlaste omariiklus. Hurt väitis 1899. aastal peetud kõnes:

Poliitilises mõttes oleme me kõik: eestlased, lätlased ja sakslased Põhjasõjast alates siin Baltimaadel “venelased”.⁷¹

Kuigi muus seoses on Hurt pidanud meid Lääne kultuuriareaali kuuluvaks, peab ta meid “venelasteks” nimetades silmas seda, et riiklik kuuluvus ja etnilisus on erinevad kategooriad. Hurda arvamus eestlaste poliitilisest tulevikust on ühemõtteline:

Kohalikud rahvused pöörduvad seda meelsamini ja kergemalt vene riikliku idee poole, et nad /.../ kunagi iseseisvat riiki pole moodustanud ja tulevikus riikliku iseseisvuse vilju vastu ei võta.⁷²

Või veelgi selgemalt väljendudes:

Eestimaa on Veneriigi maakond ja seks saab ta ka jääma.⁷³

Venemaa intellektuaalsed debatilised imperiumi kodanikurahvuse (*российский народ*) ja etnilise vene rahvuse (*русская нация*) vahekorra üle⁷⁴ kajastusid ka teiste eesti haritlaste kirjutistes. Ado Grenzstein levitas alates aastast 1893–1894 teooriat, milles vastandati rahvas ja rahvus. Rahvus pole tema meelest eesmärk omaette, tulevik kuulub suurtele rahvastele – romaanlastele, germaanlastele ja slaavlastele –, kusjuures eestlastel tuleb hoida viimaste poole.⁷⁵ Laiemas plaanis ühtib etnilise ja poliitilise rahvusluse eristamine Eestis tsaariaegse vaatega Baltikumi põlisrahvastele. Toomas Karjahärm on märkinud, et Baltikumi käsitati 19. sajandi

⁶⁸ Hurt, J. Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, 152.

⁶⁹ Samas, 233.

⁷⁰ Samas, 240.

⁷¹ Hurt, J. Kõned ja kirjad. – Loomingu Raamatukogu, 1989, 1–2, 79.

⁷² Samas, 80.

⁷³ Hurt, J. Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, 75.

⁷⁴ Vt Karjahärm, T. Vene imperium ja rahvuslus, 16.

⁷⁵ Tsit Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, 101.

ajalookirjutuses “põlise Vene alana”. Sellega ei mõeldud etnilist Venemaad, vaid Vene riiki.⁷⁶

Seega ühelt poolt küll omanäoline rahvas, kellel on oma keel ja kombed, aga samas poliitilises mõttes siiski osa Venemaast ning selle rahvast. Rahvusromantilised ideed ühtisid eesti avalikkuses etnilise tasandiga ega vastandunud Vene riigirahvuslikule tasandile. Ja kuivõrd see oli massilise väljarändamise aeg, mõju- tasid need erinevate tasandite ideed kahtlemata ka väljarändajaid. Võõrsile rännates said inimesed kaasa romantilise rahvusemõiste, kuid sellest ei tarvitse riiklik- poliitilist mõõdet otsida.

EESTI IDADIASPORAA SUHETE KUJUNEMISEST EMAMAA EESTIGA

Kui jälgida asunike kirju, mis nad eesti ajalehtedele saatsid, siis algavad või lõpevad need sageli tervitusega *kallile kodumaale*.⁷⁷ Seegi annab tunnistust sellest, et asunikud identifitseerisid end suuresti emamaa Eesti kaudu. Mainimata ei saa jätta ka kooliharidust, mida eesti asundustes jagasid valdavalt Eestist kutsutud kooliõpetajad, kasutati Eestis trükitud õpikuid.⁷⁸ Kõik see sidus emamaaga kultuurilises mõttes.

Kui rahvusliku liikumise uurijad toonitavad rahvusideede olulise levitajana massimeediat, siis teame, et asundustesse telliti ohtralt eesti ajakirjandust.⁷⁹ Rahva- luulekogumise suuraktsioonis, millega suur osa eesti uurijaist dateerib rahvuslike ideede jõudmist massidesse, osalesid paljud korrespondendid eesti asundustest: Abhaasiast, Oudovast, Simbirskist, Samarast, Tauria, Minski ja Tveri kubermangust ning Simiititsast Jamburgi kreisist. Korrespondente leidis kuni Kaug-Idas asuva Nikolsk-Ussuriiskini.⁸⁰ Hurt oli rahvaluulekogumise aktsiooni tutvustanud rahvale kui “isamaa kohust” ja “Eesti uurimise edendamist”⁸¹ ning pole põhjust kahelda, et osalemist selles aktsioonis rahva seas isamaa tööna ka teadvustati. Kindlasti võib rahvuslikuks aktsiooniks pidada rahvaluulekogumise materiaalsel toetamist, milles osaleti ka kaugel väljaspool Eestit. Näiteks eraldas Bakuu Eesti Seltsi eest- seisus 1912. aastal Eesti Rahva Muuseumile rahvalaulude kogumiseks 25 rubla.⁸²

Eestiga säilis tihe kommunikatsioon, vähemalt osaliselt võime rääkida ühisest kultuuriruumist. Kindlasti kehtib see Peterburi puhul: seal tegutses juba rahvus-liku liikumise varasemates faasides hulk eesti haritlasi. 1850. aastate lõpust kuni

⁷⁶ **Karjahärm, T.** Vene impeerium ja rahvuslus, 23.

⁷⁷ Olevik, 1903, 12, 274; 45, 1074–1075; Elu, 1908, 129, 3.

⁷⁸ **Nigol, A.** Kooliõpetajatele. – Wabadus, 12.9.1917; **Mikkor, M.** Eestlased Musta mere rannikul. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1998, 9; Perno Postimees, 1861, 11, 82–83; Rändaja, 1909, 406 jj.

⁷⁹ **Jürgenson, A.** Siberiga seotud: eestlased teisel pool Uuraleid. Argo, Tallinn, 2006, 301.

⁸⁰ **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, 26.

⁸¹ **Hurt, J.** Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, 230.

⁸² **Mämmədov, C.** Eestlased Aserbaidžaanis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. Ilo, Tallinn, 2007, 49.

1870. aastateni tegutses Peterburis eesti haritlaste rühmitus (nn Peterburi patrioodid), kelle mõju on toonitatud ka hilisemate eesti rahvusliku liikumise juhtfiguuride (Jakobson) kujunemisele.⁸³ Peterburis tegutses hulgaliselt eestlaste seltse juba alates 1860. aastatest.⁸⁴ Aastail 1880–1901 teenis Peterburi Jaani kogudust Jakob Hurt, eesti rahvusliku liikumise suurkuju, kellest oli eespool juba juttu. Alates 1908. aastast ilmus suureтирааžiline Peterburi Teataja, mida loeti nii Venemaal kui ka Eestis. Peterburi oli eesti rahvusliku liikumise osas erandlik keskus: sinna mitte üksnes ei jõudnud Eestist rahvuslikud ideed, vaid suuresti neid seal just genereeritigi. Kuid eesti elu keskusi oli Peterburi kõrval, kuigi mitte sellise mastaabiga, palju. Võõrsil organiseerusid eestlased mitmel pool, eriti linnades, seltsidesse. Ka seltsiliikumise traditsioon oli Eestist kaasa võetud. Eestlased olid mitmel pool esimeste seas, kes asutasid põllutööseltse ja osalesid aktiivselt nende tegevuses. Näiteks Suhhumi Põllumeeste Selts, mis loodi 1897. aastal ja kus 70 asutajaliikmest 29 olid eestlased.⁸⁵ Samuti saab rääkida laulu- ja pillimänguseltsidest, millest kasvas välja asunduste laulupidude traditsioon. Kui Kodu-Eesti puhul võib tõesti arutleda teemal, kas seltsiliikumist saab tingimata rahvusliku liikumisega seostada,⁸⁶ siis eesti diasporaas, eriti linnades, kus oma etniline identiteet oli pideva surve all, oli suurel osal seltsidest, sh laulu- ja pillikooridel, näiteringidel jne, kindlasti vähemalt etniline mõõde. Ja kuna eesti kultuuriväljas olid 20. sajandi algul tugevalt esindatud rahvuslikud ideed, sealhulgas need, mis olid rahvuslikud poliitilises mõttes, jõudsid need ka diasporaasse. Esimese maailmasõja ajal tekkis Vene tsaaririigis eestlaste organisatsioone, mida võime rahvuslikeks nimetada. Enamasti paiknesid need linnades ja olid asutatud seal tegutsevate eesti haritlaste, ärimeeste jt poolt. Tšitaa Eesti Ühisus 1905. aastast seadis endale õige pea poliitilisi ülesandeid,⁸⁷ 1910. aastal Bakuus asutatud Eesti Seltsi tegevusse sügenesid kiiresti rahvuslikud aktiviteedid⁸⁸ ja Kiievi Eesti Selts alustas tegevust 1917. aastal. Tiflises moodustati 17. veebruaril 1918 Eesti Täidesaatev Komitee ja hiljem Eesti Rahva Nõukogu.⁸⁹ Esimese maailmasõja ajal võitis Eestis rahvusliku enesemääramise idee laialdase poolehoidu: jõuti arusaamisele, et kultuurilise rahvusriigi idee ei sobi mitte ainult impeeriumidele, vaid ka viimaste koosseisus olevatele rõhutatud rahvastele.⁹⁰ 8. aprillil 1917 toimus Petrogradis suur eestlaste meelevaldus, kus avaldati poolehoidu Eesti autonoomiale.⁹¹

⁸³ Pullat, R. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Estopol, Tallinn, 2004, 23–24.

⁸⁴ Samas, 277 jj.

⁸⁵ Mikkor, M. Eestlased Musta mere rannikul, 8.

⁸⁶ Laar, M. Äratjad, 161.

⁸⁷ Päevaleht, 6.06.1937, 4.

⁸⁸ Məmmədov, C. Eestlased Aserbaidžaanis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, 18.

⁸⁹ Medijainen, E. Saadiku saatust: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, Tallinn, 1997, 269.

⁹⁰ Piirimäe, E. Riik ja rahvuslus. – Rmt: Mõtestatud Eesti – ühiseid väärtusi hoides. Koost M. Sutrop, T. Pisuke. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2008, 93.

⁹¹ Pilve, E., Saueauk, M. Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist, I. – Akadeemia, 2009, 10, 1940.

Pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist saatsid eesti organisatsioonid paljudest Vene riigi paigust Eestile õnnitlustelegramme.⁹² Solidaarsusavaldusi ilmus ka hiljem. Näiteks võib tuua 1919. aastal Postimehes avaldatud Kaug-Ida eestlaste solidaarsusavalduse Eesti riigile võitluses venelastega. Sellele oli alla kirjutanud sealsete eestlaste liider dr Hans Lohk.⁹³ Solidaarsust Eesti riigile avaldati ka kirjas, mis oli saadetud Tomskist, autoriks oli keegi Siberi Asuniku⁹⁴ toimetajatest.⁹⁵ Kirjades, mida eesti asunduste esindajad saatsid Eesti valitsusele, on selgelt mõista antud, et Eesti Vabariigi loomine tõstis eesti asunike isamaalist vaimu ja tugevdas sidet Eestiga.⁹⁶ Kirjadest ja avaldustest võime välja lugeda, et haakuti poliitiliselt rahvuslike ideedega, mille eesmärgiks oli rahvusriik.

Pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist sugenes idadiasporaa eesti organisatsioonide nimedesse kiiresti sõna “rahvuslik” (Tomski Eesti Rahvuslik Nõukogu (1919), Doni-äärses Rostovis Eesti Rahvuskomitee (1920), Tiflise Eesti Rahvuslik Nõukogu, Bakuu Eesti Rahvuslik Nõukogu jne). Eesti Rahvuslik Komitee Siberis Tomskis nimetas end keskseks organisatsiooniks, mis kaitseb

eestlaste kui iseseisva demokraatliku vabariigi kodanike

huve. Kuigi ametlikult taotleti eksterritoriaalseid õigusi ja deklareeriti poliitilist neutraalsust Venemaa kodusõjas,⁹⁷ ilmusid tollastes Eesti ajalehtedes teated selle kohta, nagu otsiksid Siberi eesti organisatsioonid Eesti Vabariigi valitsuse kaudu kontakti Antandiga, et liituda bolševikevastaste väeüksustega. Ka avaldati soovi moodustada polke, mis läheksid Eesti vägedele appi.⁹⁸

Komiteed ei olnud küll selleks loodud, kuid hakkasid Eesti Vabariigi loomise järel täitma ka konsulaarfunktsioone.⁹⁹ Eesti konsulitena asusid sageli tegutsema juba varem kohapeal elanud eestlased, kes enamasti olid ka kohalike eesti organisatsioonide juhtfiguurid: Tiflises näiteks sai 1920. aasta kevadel Eesti konsuliks sealse Eesti Rahva Nõukogu esimees Johannes Kirkmann.¹⁰⁰ Samas konsulaadis asus tööle Suhhumist pärit eestlane Mihkel Mihkelson, kelle isa oli Suhhumis kohaliku eesti elu üks juhtfiguuridest. Need näited veenavad, kui oluliseks peeti eesti organisatsioonides sidemete loomist Kodu-Eestiga. Võib-olla ei olnud motiivid selleks alati rahvuslikud: kindlasti oli neid, kes haistsid sidemete loomises majanduslikku kasu.¹⁰¹ Aga kui jälgida idadiasporaa eestlaste organisatsioonide läkituste retoorikat, siis oli see isamaalis-patriootiline. Organisatsioonide sõnastatud sihid

⁹² **Məmmədov, C.** Eestlased Aserbaidžaanis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, 62.

⁹³ **Lohk, H.** Kauge-Ida eestlaste tervitus. – Postimees, 1919, 35, 4.

⁹⁴ Tomski kubermangu Eesti asunduste keskkomitee andis välja nädalalehte Siberi Asuniku ja “Eesti asuniku kalendrit”.

⁹⁵ **Liive, J.** Teated Siberist. – Päevaleht, 1920, 7, 2.

⁹⁶ Riigiarhiiv (ERA), f 36, n 1, s 6, l 20, 24.

⁹⁷ **Нам И. В.** (koost). Культурно-национальная автономия в истории России. Документальная антология. Том I. Сибирь 1917–1920. Томск, 1998, 268; **Maamägi, V.** Uut elu ehitamas, 58; **Maurel, H.** Kaug-Ida eestlased. – Päevaleht, 1921, 125, 6; 1919, 195, 2.

⁹⁸ Post, 1919, 71, 3; 159, 2.

⁹⁹ **Medijainen, E.** Saadiku saatus, 259.

¹⁰⁰ Samas, 269.

¹⁰¹ Vt nt **Medijainen, E.** Saadiku saatus, 268–269.

ja eesmärgid on ajendanud teemat käsitletud autoreid pidama neid rahvuslikeks, nõukogudeaegsetes käsitlustes ka klassierinevustele viitavalt kodanlik-rahvuslikeks¹⁰² või kodanlik-natsionalistlikeks.¹⁰³ Viktor Maamägi refereerib Petrogradi kubermangu Oudova, Luuga ja Jamburgi maakonna talupoegade 4. septembril 1919 Eesti vägede ülemjuhatajale kindral Johan Laidonerile saadetud kirja palvega, et Eesti valitsus võtaks enda võimu alla nende asunduste territooriumi ida pool Peipsi järve.¹⁰⁴ On teateid selle kohta, et 1920. aastate algul lehvisid paljudel Irkutski eestlaste majadel Eesti lipud. Sõja tingimustes võis see muidugi tähendada ka apelleerimist neutraalsusele Vene kodusõjas. Kui jaapanlased 1920. aasta kevadel okupeeritud Habarovskis läbiotsimisi sooritasid, panid mitmed sealsed eestlased oma majadele Eesti riigilipu, et läbiotsimistest pääseda, mis olevat ka korda läinud.¹⁰⁵

2. veebruaril 1920 sõlmiti Tartus rahuleping, millega Nõukogude Venemaa tunnustas Eesti Vabariiki. Tartu rahulepingu IV artikli alusel oli Venemaal elavatel üle 18-aastastel eestlastel õigus võtta ühe aasta jooksul Eesti Vabariigi kodakondsus. Hiljem pikendati opteerumise tähtaega, komisjonide töö lõpetati 1922. aasta lõpul. Kokku saabus Eesti Vabariigi valitsuse andmeil Nõukogude Venemaalt aastatel 1920–1923 Eestisse 37 578 optanti.¹⁰⁶ Kas need olid praeguses mõistes rahvuslikult meelestatud inimesed, kes siirdusid kodumaale? Nagu kirjutab Eero Medijainen, polnud oma riigi väärtustamine sel ajal veel Eestiski eriti hinnas. Ta leiab:

Venemaalt naasvatele inimestele jäi asi hoopis võõraks, sest tuleku põhjuseks polnud mitte niivõrd soov luua oma rahvusriik, kuivõrd pääseda enamlaste sõjakommunismist.¹⁰⁷

Eli Pilve esitab andmeid Eesti Vabariigi suhtes vaenulike inimeste saabumisest optantidena, nende hulgas oli kommuniste ja neidki, kes hiljem osalesid 1. detsembri (1924) mässus ning süüdi mõisteti.¹⁰⁸ Seega ei saa me paljude optantide puhul rääkida neist kui rahvuslastest, samas muutis Eesti iseseisvumine paljude asunike tulevikuperspektiive. Kui omaaegse väljarändamise põhjusteks olid peamiselt majanduslik surutis ja lootusetus paremale tulevikule, siis nüüd, kui Eestis oli murtud saksa parunite ning vene tšinovnikute ülemvõim ja valitsus läks eestlaste endi kätte, muutis see paljude asunike suhtumist emamaasse. Seotus eestikeelse haridussüsteemiga võis samuti olla motiiv Eestisse siirdumiseks.¹⁰⁹

¹⁰² **Võime, L.** Tee uude ellu. Eesti asunduste ajaloost Kaukaasia Musta mere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929. Eesti Raamat, Tallinn, 1980, 77.

¹⁰³ **Maamägi, V.** Uut elu ehitamas, 58–59.

¹⁰⁴ Samas, 57.

¹⁰⁵ **Maurel, H.** Kaug-Ida eestlased, 6.

¹⁰⁶ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Riigikantselei, Tallinn, 1934, 210; vt ka **Pilve, E., Saueauk, M.** Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist, I, 1941, 1962; **Sabbo, H.** Saateks. – Rmt: Võimatu vaikida, I. Koost H. Sabbo. Ühiselu, Tallinn, 1996, 10.

¹⁰⁷ **Medijainen, E.** Saadiku saatus, 264.

¹⁰⁸ **Pilve, E., Saueauk, M.** Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist, I, 1965–1967.

¹⁰⁹ Venemaal elavate eestlaste saadikute kiri Eesti Vabariigi valitsusele septembrist 1920. ERA, f 36, n 1, s 6, 20.

Samas oli rahvuslikult meeletatud eestlasi ka paigalejääjate seas. On teada, et näiteks 1921. aastal moodustatud Abhaasia NSV-s oli suurem osa sealsest eesti elanikkonnast valinud Eesti kodakondsuse. Sealse eesti elanikkonna punane organisatsioon Toomas Samut raporteeris 1921. aastal Venemaa Kommunistliku Partei eesti seksioonile Peterburis, et ta on kriitilises olukorras ega tea enam, mida ette võtta. Ta täheldas Abhaasia NSV eesti elanikkonna seas selgeid kontr-revolutsioonilisi meeleolusid, inimesed ei tunnistanud nõukogude võimu ja töötasid sellele vastu. Ta kirjutas samuti, kuidas ta organiseeris 4. septembril Estonia külas miitingu, et selgitada sealsetele talupoegadele nõukogude võimu olemust. Tema kõnet segati ja kui ta selle lõpul hüüdis elagu kogu maailma töötava talurahva ühinemisele, tõusid koosolekule saabunud püsti ning hüüdsid “elagu vabale valgele Eestile”.¹¹⁰

Paigalejääjate seas oli rahvuslikult meeletatud inimesi, kes olid võõrsil üles kasvanud, kuid tänu tihedatele sidemetele Eestiga ja Eesti meediale elasid eesti kultuuriväljas. Muidugi loodeti tihedate sidemete jätkumist emamaa ja asunduste vahel ka edaspidi, kuid see ei osutunud Vene riigis toimunud poliitilise pöörde tõttu enam võimalikuks.

IDADIASPORAA EESTLASTE ETNILISTEST PIIRIDEST JA KULTUURIVÄLJAST

Kultuuril on sadu definitsioone, kuid lühidalt võiks kultuuri määratleda kui mentaalset programmi, mida vahendatakse ühelt põlvkonnalt teisele (enklukuratsioon) ja mis mõjutab mõtlemist, tundeid ning potentsiaalset käitumist. Kultuur väljendub väärtustes, sümbolites, rituaalides: neil kõigil on konkreetne tähendus, mida antud kultuuriväljas elavad inimesed tunnevad ja mõistavad, nende järgimist ning praktiseerimist peetakse vajalikuks ja enesestmõistetavaks. Identiteet ei tähenda muud kui nende kultuuritasanditega identifitseerumist.

Siberi eesti külates tehtud intervjuudes tuleb selgelt esile eestlaste vastandumine erinevatele etnilistele gruppidele, iseäranis kultuuriliselt kaugematele. Kui asundustes elaski venelasi, ukrainlasi jt, siis reeglina ei sõlmitud segaabiellusi, võõrastel oli raskendatud kogukonna liikmeks saamine. Üks mees Ida-Siberis asuvast Ülem-Bulanka eesti külast rääkis oma külas kehtinud piiridest:

Pulani piirid olid kõvad, venelast sinna ei tahetud. Piiril keegi ei seisnud püssiga, a keele pärast ükski ei tahtnud sinna minna. Külad ise tegid omale pantserid ümber.

Need ei olnud füüsilised, vaid eelkõige sümboliseelt tajutud etnilised piirid, mistõttu külad säilisid eesti küladena pikki kümnendeid.

On kõnekas, et Siberi eesti külates räägitakse kohati *eesti ajast*, mis sealses kontekstis ei tähenda mitte Eesti Vabariiki, vaid sealset külade omavalitsuse aega: suhtluskeeleks oli siis eesti keel, kehtisid eesti tavad, sh endogaamiareeglid. Hoiti kinni hoiakutest, väärtustest ja praktikatest, mida tajuti eestilikena. Väärtusseosed

¹¹⁰ Sabbo, H. Võimatu vaikida, I, 171–172.

ilmnevad riides, hügieenis, toidumajanduses, lauakommetes, inimese-looduse suhetes, sotsiaalsete suhete erinevatel tasanditel, uskumustes, tavandites ja paljus muus. Kuigi olemuselt rahva spontaanne ja alateadlik looming, on väärtused teadvustatud omagrupi väärtustena. Väljarändajad võtsid väärtused kaasa emamaalt, võõrsil tugevnesid need võõras etnilises keskkonnas veelgi: kontaktid etnilistel piiridel aktiveerisid situatiivselt etnilisi hoiakuid. Suur osa väärtustest moodustavad selle, mida nimetame rahvatraditsiooniks. Kuid väärtused puudutavad ka poliitilist tasandit. Kuni esimese maailmasõjani toetas nende väärtuste säilitamist side Eestiga: kirjavahetuste, ajakirjanduse, kooli, kiriku ja harvemate või sagedamate Eesti külastuste kaudu. Diasporaa ja emamaa kuulusid esialgu n-õ ühisesse kultuurivälja, mis toetas ühist eesti identiteeti.

Kultuurivälja teemat on eesti identiteediga seoses põhjalikumalt käsitlenud Lauri Vahtre. Rahvustunde tekke tingimuseks seab ta kommunikatsiooni: ühiskond peab olema ühendatud ühisesse info- ja arvamuste vahetuse vereringesse. Ühiskonnal on sidususe säilitamiseks vaja koos olla, enam-vähem samades tingimustes viibida, samu kogemusi kogeda, samu raamatuid lugeda ja samu filme vaadata. Selle pinnalt tekib üksteisest arusaamine.¹¹¹ Vahtre kultuurivälja mõistet kasutab ka Mart Laar, leides, et inimeste püsivamaks kokkulõimimiseks on vajalik samas kultuuriväljas elamine.¹¹²

Aga idadiasporas elavate eestlaste jaoks tõi nõukogude võimu kehtestamine Venemaal kaasa kultuurivälja katkemise Eestiga. Aastatel, mis jäid kahe maailmasõja vahele, toimusid Nõukogude riigi territooriumile jäänud eesti asundustes suured muutused. Võimatu oli tellida Eesti ajakirjandust, mis tembeldati nõukogude vaenulikuks.¹¹³ Eestist ei saanud enam kooli- ega kirikuõpetajaid, Venemaale jäänud eesti vaimulikud represseriti, Eestis trükitud õpikud jm kirjandus asendati küll eestikeelsetega, kuid Nõukogude riigis trükitud ja nõukogude ideoloogiat juurutavatega. Muutused toimusid järk-järgult, kraane ei keeratud kinni korruga. 1921. aastal alustatud uus majanduspoliitika (NEP) andis aega kodusõja purustustest taastuda, NEP-i poliitika otsis kapitalistlike majandusjõududega kompromissi. Eestlastele, kes jäid pärast opteerumiskampaaniat Venemaale, süstis see lootust, et on võimalik vanaviisi jätkata. NEP-i majandusprogrammiga kaasnes paindlik rahvuspoliitika: etnilistel vähemustel olid regionaalsel ja kohalikul tasandil ulatuslikud kultuurilised õigused. Piirkondades, kus vähemusrahvus moodustas 2/3 elanike koguarvust, moodustati rahvuslikud külanõukogud, eesti külanõukogusid oli Nõukogude Liidu territooriumil umbes nelikümmend.¹¹⁴ Lenini pragmatistlikku poliitikat on võrreldud Vene rahvuste poliitikaga tsaariajal. Võimu ja sotsiaalpoliitilise stabiilsuse hoidmine lõiid piirid, mille raames oli etnilistel gruppidel suhteliselt suur mänguruum. Liberaalne keelepoliitika tähendas võimalust emakeelsele kooliharidusele ka neil, kel polnud oma liiduvabariiki. Aga 1920. aastate lõpul asendus pragmaatiline rahvuspoliitika repressiivsega. Apelleerimine inter-

¹¹¹ **Vahtre, L.** Suur pettumus ehk Inimene, ühiskond ja inimõigused. Varrak, Tallinn, 2002, 63–68.

¹¹² **Laar, M.** Äratajad, 142.

¹¹³ **Sabbo, H.** Võimatu vaikida, I, 172.

¹¹⁴ **Maamägi, V.** Uut elu ehitamas, 109–110.

natsionaalsele solidaarsusele asendati kodumaa-armastuse ja Stalini kultusega. Nõukogude patriotismi maitsestati Vene rahvusliku elemendiga. Alates 1930. aastate lõpust sai hoo sisse vene keele eelisjuurutamine. Ilmumise lõpetasid vähemustekeelne perioodika ja muud trükised.¹¹⁵ Poliitbüroo 1. detsembri 1937. aasta otsusega keelati ära vähemusrahvuste, sh eestlaste koolid, ja kästi need tava-koolideks muuta. 1938. aastal likvideeriti ka rahvuslikud külanõukogud.¹¹⁶ Poliitilised repressioonid toimusid juba ka 1920. aastatel, kuid massilise iseloomu võttis terror alates 1937. aasta suvest. Välispäritolu inimesi peeti võimalikeks võõrloore agentideks. Vangistatud eestlastest lasti paljud maha kui spioonid ja diversandid, kes töötavad kodanliku Eesti kasuks.¹¹⁷

Asundustes tähendas kollektiviseerimine senise talusüsteemi lõhkumist. 1927. aastal peeti Nõukogude Liidus 10% talurahvast kulakuteks, kelle käes oli 1/3 põllu-maast. Kõige “kulaklikumad” olid lääne muude rahvuste asundused. Eesti talu-majapidamistest olid 1926. aastal 14,5% “kulaklikud”.¹¹⁸ “Kulakud” saadeti välja, samal ajal muutus ka külade ilme: hajaasustuse asemele tuli tänavküla. Vene keele eelised tugevnesid etnilist päritolu külade koondamisel ühistesse kolhoosidesse: neis muutus domineerivaks vene keel. Sama mõju oli kasvaval immigratsioonil seni etniliselt homogeensetele asundustele. Tulnukad ei tarvitsenud tingimata etnilised venelased olla: näiteks saabus Kaug-Ida Liivikülla hulgaliselt moldaavlasti, Kaukaasia eesti küladesse armeenlasi ja grusiine-mingreele. Samal ajal kui ühiseks suhtluskeeleks eri etniliste rühmade vahel sai vene keel, suruti emakeel üha enam koduse kasutuse sfääri. Koolides juurutati lisaks vene keelele nõukogude menta-liteeti, mis rõhutas klassivõitlust.

Perioodil pärast tsaaririigi kokkuvarisemist arenesid etnilised protsessid Eestis ja eesti idadiasporaas erinevaid teid pidi. Eespool refereeritud Jakob Hurda või Ado Grenzsteini ideed, mis kombineerisid 19. sajandi lõpul eesti etnilist identiteeti Vene riikliku identiteediga, kaotasid Eestis aktuaalsuse Eesti Vabariigi loomise järel. Esialgu käsitleti Eesti Vabariigis rahvust etnilisena, eraldi kodakondsusest – viimane oli juriidiline termin. Kuid juba 1930. aastatel arenes mitmesugustes väljundites välja ametlik riigirahvuslus.¹¹⁹ Alur Reinans on rõhutanud kvalitatiivset arengut rahvusluses just iseseisvusajal:

Isse arvan, et rahvusküsimus sajandivahetusel ei olnud rahva enamusele kuigi suureks probleemiks, sest inimesed lihtsalt rääkisid eesti keelt. /.../ Rahvuslus paistab olevat mõte, mis laiemalt hakkas levima alles iseseisvusajal...¹²⁰

¹¹⁵ **Kappeler, A.** *Russland als Vielvölkerreich*, 303, 307 jj.

¹¹⁶ **Pilve, E., Saueauk, M.** Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist, II. – *Akadeemia*, 2009, 11, 2146–2149.

¹¹⁷ **Sabbo, H.** Saateks, 15.

¹¹⁸ **Laaman, E.** Nõukogude Vene ja kommunismi teostuskatsed. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1935, 55.

¹¹⁹ **Jääts, I.** Mapping Estonian nationalism. – Rmt: *Etnisk kompexitet. Nordliga länder – kulturvetenskapliga perspektiv*. Koost M. Berg, R. Reinvelt, L. A. Yttrhus. Etnologiska Föreningen i Västsverige, Göteborg, 2002, 222 jj.

¹²⁰ Tsit **Rebas, H.** Määravaid tegureid eesti rahva kujunemisel. – Rmt: *Metroo teine raamat*. Toim E. Klaar jt. Stockholm, 1979, 9.

Idadiasporaas elavad eestlased jäid neist arengutest puudutamata. Kui tsaariajal mõjutas eesti identiteeti idadiasporaas etniline eesti rahvuslus, esimese maailmasõja eel ja ajal teatud määral ka eesti poliitiline rahvuslus, siis 1920.–1930. aastate repressiivse poliitika ning ideoloogilise surve tagajärjel hakkas Nõukogude Liidus elavate eestlaste identiteeti üha suuremal määral mõjutama vene etniline ja Vene (Nõukogude) riigirahvuslik element. Kui Nõukogude Liidus lõhuti talumajandus, siis Eestis toimus samal ajal taluideoe õilistamine ja rahvuskehandiga sidumine. Kui Nõukogude Liidus survestati rahvusvähemusi, siis Eestis ehitati samal ajal üles omariiklust, mida eestlastel polnud varem olnud. Omariikluse kahekümneaastane kogemus tähendas Eesti identiteedis olulisi muutusi: etnilise identiteedi harmoneerimine riikliku identiteediga lõi koondidentiteedi, milles etnilist ja rahvuslikku tasandit argiteadvuses ei eristata. Mõelgem näiteks sellisele raskesti defineeritavale mõistele nagu *eestlus*: see katab kodueestlase teadvuses ühtviisi nii etnilist kui ka rahvuslikku tasandit. See koondidentiteet jäi püsima ka aastakümnetel pärast Eesti (taas)okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1944. aastal. Näiteks läänediasporaas pagulaseestlaste jaoks tähendas *eestluse* säilitamine pärast teist maailmasõda Eesti riikluse juriidilist edasikandmist, samal ajal aga ka eesti keele säilitamist ja eesti kultuuri igakülgset viljelemist. Need kaks tasandit, rahvuslik ja etniline, moodustasid terviku, mis toitus kaotatud, kuid mälus püsivast iseisvusajast. Kodu-Eestis ei olnud see põhimõtteliselt teisiti: ka siin jäi *Nõukogude rahva* kujundamise püüdlustele vaatamata eesti keele ja kultuuri kõrval eesti identiteedi tugisambaks kaotatud omariiklus. Vastuseis Nõukogude korrale, mis püüis vähemalt teatud ringkondades kuni selle riigi lagunemiseni, sai sümbolset kapitali Eesti Vabariigist, mida vastandati Nõukogude korrale.

ETNOGENEESIPROTSSESIDEST EESTI IDADIASPORAAS

On kurblooline tõsiasi, et seda *vanale heale* Eesti korrale vastanduvat Nõukogude korda suunas Nõukogude riik Eestisse ehitama teiste seas ka idadiasporaas eestlasi. Aastatel 1944–1945 Eestisse saadetud partei juhtivtöötajate hulgas oli eestlasi 55%, neist 55% oli pärit Eestist, 45% aga sündinud ja üles kasvanud Nõukogude Liidus. EKP Keskkomitee töötajaskond koosnes 1945. aastal enamjaolt Nõukogude Liidust pärit inimestest. Pärast demobiliseerimist jäid Eestisse ka paljud Nõukogude Liidust pärit Eesti Laskurkorpuse sõdurid. Kui Nõukogude Liidus sündinud eestlased moodustasid Eesti rahvastikust umbes 5%, siis nende osatähtsus juhtivtöötajate hulgas oli umbes 20%.¹²¹ Idadiasporaas eestlaste osalemine Eestis uue korra kehtestamisel tekitas pingeid põliselanikkonnaga. Venemaa eestlasi jäi aastakümneteks saatma pigem negatiivne maine.

Kümnedite jooksul pärast Eesti liitmist Nõukogude Liiduga saabus Eestisse tuhandeid eestlasi teistest Nõukogude Liidu piirkondadest. Enamik neist olid pigem

¹²¹ **Kulu, H.** Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, 132 jj.

nõukogude võimu ohvrid: Venemaal oli järjestikustes repressioonides lõhutud nende talumajandus ja kultuuriline aktiivsus, tuhanded olid kaotanud elu. Etnilised piirid teadvustasid 1930. aastate Nõukogude Liidus eriti teravalt: majanduslikud repressioonid (kollektiviseerimine) olid suunatud etniliselt teadvustatud eesti väärtuste (töökus, edasipüüdlikkus) vastu. Ateistlik pealetung lõhkus *eesti usuna* teadvustatud religioosse elu. Stalinlikel repressioonidel oli rahvusvähemuste eliidi likvideerimisel etniline aspekt. Eesti liitmisel Nõukogude Liiduga nägi suur osa idadiasporaa eestlastest võimalust siirduda oma etnilisele kodumaale.¹²² Paljusid tabas Eestis aga pettumus: selle asemel et jõuda koju, kus neid võtavad vastu oma etnilise grupi liikmed, satuti kultuuriliselt “võõra” olukorda: kodueestlased ei pidanud neid omadeks. Kui Nõukogude Liidus olid idadiasporaa eestlased stigmatiseeritud eestlastena, keda seostati kodanliku Eesti Vabariigiga, siis Eestis venelastena, uue ja vaenuliku korra tööriistadena. See tekitas Venemaa eestlastes teadlikkust oma etnilisest eristaatusest, mis äratas uue identiteedimustri arendamise potentsiaali.

Identiteedi (re)konstrueerimise protsessi tähistatakse etnitsiteedi mõistega: see on kollektiivne identiteedistrateegia, mille kujunemise vallasid etnostaatilised interaktsioonid. On juhitud tähelepanu vajadusele, et eriti migratsiooni-uurimises tuleks lähtuda etnitsiteedi dünaamilisest kontseptsioonist: etnilised grupid ei ole fikseeritud üksused, vaid gruppide vahel toimuvate interaktsiooniprotsesside produkt.¹²³ Ameerika kultuuriantropoloogiast lähtub trend kasutada etnitsiteedi-protsesside tähistamiseks modernset etnogeneesi mõistet: piirid gruppide vahel kujunevad vastanduste alusel, mis võivad väljenduda keeles, välimuses, käitumises, religioonis jm, samuti toonitatakse grupi ajaloo eripära teadvustamist.¹²⁴ Eestis on uut etnogeneesi kontseptsiooni juurutanud Martin Ehala, keskendudes arengutele taasiseseisvunud Eestis.¹²⁵ Samas on see kontseptsioon kasutatav diasporaa kontekstis: etniliste piiride moodustumisel kodueestlaste ja idadiasporaa eestlaste vahel.

On hulgaliselt tunnuseid, mille alusel on idadiasporaa eestlased end paljude põlvkondade jooksul eestlasteks pidanud: eesti keel kui emakeel, endogaamia, luterlus, ühise ajaloolise saatuse kogemine, nõukogude ajal märke “eestlane” passis ja tüüpiliselt eestilikena tajutud kultuurielemendid, näiteks toidud või kalendripühad.¹²⁶ Eriti oluliseks etniliseks tunnuseks peetakse keelt. Ka kodueestlaste argiteadvuses on keel oluline etniline tunnus, kuid diasporaas, pideva võõrkeelse surve all, omandab keel erilise tähenduse. Eesti diasporaa kogukondades välitöid

¹²² Vt **Korb, A.** Siberi eestlaste mälestused emamaale naasmisest ja siin kohanemisest: isiklik ning kogukonna kogemus. – Acta Historica Tallinnensia, 2011, 17, 157.

¹²³ **Kiel, S.** Wie deutsch sind Russlanddeutsche? Eine empirische Studie zur ethnisch-kulturellen Identität in russlanddeutschen Aussiedlerfamilien. Waxmann, Münster, 2009, 61.

¹²⁴ **Schippers, Th. K.** Diasporas and memory, modern migrations and national “ethnogenesis”. – Rmt: Ethnologische Forschungsansätze. – Interkulturelle Kommunikation in der Diaspora. Waxmann, München, 2002, 42.

¹²⁵ **Ehala, M.** Etnogenees Eestis. – Rmt: Euroopaliku kodanikeriigi väljakutsed. (Acta Politica, 3.) TLÜ Riigiteaduste Instituut, Tallinn, 2009, 65–87.

¹²⁶ Vt **Jürgenson, A.** Siberiga seotud, 228 jj.

tehes puutub sellega alati kokku: rohkem kui midagi muud peetakse keelt teistest etnilistest gruppidest eristavaks tunnuseks.

Rohkem kui saja aasta jooksul on idadiasporaa eestlaste keeles toimunud lokaalseid arenguid, mida tajutakse etniliste piiride markerina nii Eestis kui ka diasporaa eestlaste endi seas. Kodueestlase kõrv tajub idadiasporaa eestlaste eesti keeles eelkõige venepärasusi nii aktsendis kui ka leksikas ja seob need teiste *Venemaa eestlastele* kohandatud stereotüüpidega, mis kinnitavad etnilisi piire kodu- ning idadiasporaa eestlaste vahel. Viimased omakorda hindavad oma keele arhaalist kuju: seda peetakse “õigemaks” eesti keeleks kui kodueestlaste oma.

Läbi paljude intervjuude, mida olen erinevates idadiasporaa eestlaste kogukondades läbi viinud, toovad informandid välja kimbu väärtusi ja omadusi, mida peetakse sealsetes asundustes elavatele eestlastele omaseks: korraarmastus, ausus, töökus ning külalislahkus. Samuti kooruvad lugudest välja tunnused, mida peetakse omaseks Eestimaa eestlastele: töökus, puhtus, materialism, egoism ja distantseeritus. Näeme, et teatud tunnuseid peetakse üldestilikeks: nende kaudu tuntakse kokkukuuluvust kodueestlastega. Samas markeerivad teised väärtused kultuurilisi piire diasporaa ja kodueestlaste vahel.¹²⁷

Etniliste piiride markeerijana tasub eraldi nimetada ka erinevaid maitse-eelistusi. A. D. Smith, loetledes etnoste eristavaid elemente, toob teiste seas välja ka näiteks värvid.¹²⁸ Kui Siberis küsis minult kord üks sealne eesti naine, miks Eestis ei sallita sinist värvi, siis markeerib seegi etnilisi piire. Tõsi, Venemaa eesti külades on üpris tavaline, et aknaraamid on värvitud siniseks – nähtus, mis kodueestlaste jaoks tähistab vene kultuuri. Tube lubjates segatakse lubja sisse tinti, *et oleks ilusam*.

Niisiis on etnilisi tunnuseid, mille järgi tajuvad Venemaa eestlased kokkukuuluvust kodueestlastega, kuid ka neid, mis markeerivad etnilisi piire nende kahe grupi vahel. Etnilised piirid leiavad väljenduse vastastikusel stereotüüpiseerimises. Eriti tähenduslikuks peavad idadiasporaa eestlased kodueestlaste poolt endale suunatud n-ö venelase stereotüüpe: riietumist, keeletarvitust ja välimust. Kuivõrd Eestisse asunud idadiasporaa eestlastel säilisid sidemed koduküladega idas, vahendati need stereotüübid kiiresti ka sinna. Lausa folkloorseks on kujunenud lugu, mida võib kuulda pea kõikides Siberi eesti külades: keegi Siberi eestlane käis Eestis ja kohalikud sõimasid teda vene keele tarvitamise pärast *vene seaks*. Lugu vahendab ja põlistab seega stereotüüpi, et Eestis on eestlased ebaviisakad ning külalislahkusetud.

Sama tuleb välja Siberi eesti külades tehtud intervjuukatketest inimestega, kes on käinud Eestis. Räägib 1925. aastal sündinud naine Ülem-Suetukist:

Ma vaatasin, et seal [Eestis] väga ead inimesed ei old. Me küsisime teed, nad juhatasid üldse teise kanti.

¹²⁷ Vt ka **Korb, A.** Siberi eestlaste mälestused emamaale naasmisest ja siin kohanemisest: isiklik ning kogukonna kogemus, 162.

¹²⁸ **Smith, A. D.** The Ethnic Origins of Nations, 26.

Järgmises lõigus räägib 1933. aastal sündinud mees Ülem-Bulankast, kes läks 1966. aastal Eestisse, töötas seal paar kuud ja pööduis siis ikkagi Siberisse tagasi:

No nemad [Eestimaa eestlased] meid ei salli. Ei.

A. J.: Aga kuidas see välja paistis?

A noh, kui hakkad inimesega rääkima, kohe ta torkab sind kohe. /.../ A need [Eestimaa eestlased] /.../ ma vaatasin, ei salli meid. Mis sõna see neil oli... enam ei ole meeski – no, me nigu põlegi inimesed.

Motorski külas elav 1942. aastal sündinud naine räägib, miks ta pole oma perega tahtnud Eestisse elama minna:

Ma mõtlen, et me poleks seal saand... Me oleks seal vtaroi sorti old inimesed.

Kodueestlaste arrogantsile vastandatakse endi väidetav avatus, viisakus ja külalislahkus. Taolised stereotüübid, mis pärinevad nõukogude ajast, aitavad markeerida etnilisi piire kodu- ja idadiasporaa eestlaste vahel, homogeniseerida identiteeti ning luua ühist lojaalsust.

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist kerkis kodu- ja idadiasporaa eestlaste vahele lisaks entilisele piirile ka riigipiir. Suurem osa nõukogude ajal esivanemate maale Eestisse siirdunud idadiasporaa eestlastest jäi siia ja on paari aastakümne jooksul lähenenud siinsele eesti või vene kogukonnale. Samas siirdus 1990. aastate algul tähelepanuväärne hulk idadiasporaa eestlastest ka tagasi Venemaale. Kodueestlaste rahvuslikus arengus tähendas Eesti Vabariik, mis oli pool sajandit Nõukogude Liidu poolt okupeeritud, loomuliku etapi jätkumist eestlaste rahvuslikus arengus, selle funktsiooniks on eesti rahva säilitamine ja kultuuri kaitsmine. Venemaal on siin oluline koht: Eestis eeldatakse, et Venemaa on oma loomult agressiivne, Venemaad kujutatakse kurjuse impeeriumi võtmes.¹²⁹ Samas on selleks justkui ka põhjust: Aleksander Janovile viidates märgib Raivo Vetik, et Venemaal on tendents näha oma piiririike mitte suveräänsete subjektidena, vaid rahvusvahelises hierarhias madalamal asuvate satelliitidena.¹³⁰ Vene propaganda mõjusfääris elavaid idadiasporaa eestlasi on Venemaa taoline enese positsioneerimine kahtlemata mõjutanud. Nii mõnedki mu informandid on väljendanud soovi, et Eesti kuuluks taas Vene riigi koosseisu – ja seda ei esitata kuidagi agressiivses võtmes või toonil, vaid heatahtliku soovina: nii oleks meile justkui kõigile parem. Pole üldse erandlik, kui praeguses rahvusvahelises olukorras kiidetakse heaks Vladimir Putini revanšistlik poliitika ja tuntakse vastumeelsust Lääne ambitsioonide suhtes. Seda olen kogenud nii Siberi kui ka Kaukaasia eesti asundustes, aga kohati ka Eestis elavate idadiasporaa eestlaste juures, kellest mõningad elavad Vene infoväljas.¹³¹ Kui Eestis ja idadiasporaa elavatel eestlastel on ühiseid etnilisi tunnuseid – mõlemad peavad end teatud tasandil eestlasteks –, siis rahvuslikud identiteedid võivad neil erinevad olla.

¹²⁹ Vetik, R. Kahe vabaduse piiril. Huma, Tallinn, 2007, 93–94.

¹³⁰ Samas, 74.

¹³¹ See pole üldistus. Eestis elab väga palju Eesti ühiskonda eeskujulikult lõimunud idadiasporaa eestlasi.

KOKKUVÕTE

Etnost ja rahvust on käsitletud erinevate analüütiliste kategooriatena, millel on ühistunnuseid, kuid ka erinevusi. Suur osa autoreid peab rahvust etnose edasiarenduseks. Käesolevas artiklis toetusin A. D. Smithi seisukohtadele etnose ja rahvuse eristamisel. Tema määratluses on rahvusel etnilised juured, neil kahel on ühiseid tunnuseid, kuid rahvust iseloomustab lisaks ühine kommunikatsioonikood ja avalik kultuur. Tänu omariikluse kogemusele ja ühtse kultuurivälja traditsioonile teadvustub kodueestlasele tema rahvuslik ning etniline identiteet ühtsena. Selle kogemuse puudumise tõttu idadiasporaa eestlastel ei kattu nimetatud erinevad identiteeditasandid. Sellel mitmetasandilisel identiteedil on ajaloolised juured. 19. sajandi lõpukümnendel, mil algas massiline väljaränd Vene tsaaririigi idapoolsetele aladele, oli eestlaste identiteet kujunemisejärgus. Kui üldse rääkida ühisest eesti identiteedist (artiklis esitatud näited peaksid viitama, et see ei tarvitsenud ka veel 20. sajandi algul kõigis Eesti piirkondades valdav olla), siis oli see etnilis-kultuuriline: eesti meiegrupi piire markeerisid keel ja rahvatraditsioon, eestlaste eripära pidid põlistama juurutatav rahvusromantiline ajalugu ning pseudomütoloogia. Nagu kinnitab võõrsil rajatud eesti külade toponüümika, ei olnud väljarändajad rahvusliku isamaatöö suhtes immuunsed. Kujunevad rahvuslikud ideed, millesse 20. sajandi algul sügenes üha enam poliitiline mõõde, jõudsid kiiresti ka diasporaasse. Eesti asundustesse tellitav eesti ajakirjandus, seal tegutsevad eesti kooliõpetajad ja vilgas suhtlus omastega aitasid emamaa Eestiga kujundada ühise kultuurivälja, mis aga katkes 20 aastaks enamlaste pöörde ning Eesti iseseisvumise tõttu. 1920.–1930. aastad olid idadiasporaa identiteedi seisukohast murrangulise tähtsusega. Ajal, mil Eestis juurutati riigirahvuslust, mis sidus etnilise identiteedi rahvuslikuga, toimus Nõukogude Liidus etnilise ja riigirahvusliku identiteeditasandi teineteisele vastandamine: etniliste vähemuste kultuurilise eneseväljendamise võimaluste piiramine päädis nende vähemuste kultuuri- ning majanduseliidi füüsilise likvideerimisega. Nõukogude inimese kujundamise sildi all toimus venestamine. Kui Eesti pärast teist maailmasõda Nõukogude Liidu poolt okupeeriti, tekkis punasest terrorist räsitud idadiasporaa eestlastel võimalus siirduda oma etnilisele päritolumaale Eestisse, mida tegid tuhanded inimesed. Samas kasutasid Nõukogude võimud idadiasporaa eestlasi Eestis uue korra juurutamisel. See asjaolu tingis, et kodueestlased hakkasid idadiasporaa eestlasi (siinses keelepruugis *Venemaa eestlased*) *in corpore* pidama kultuuriliselt võõragrupiks. Võõraks pidamist süvendasid mentaliteedierinevused kahe eestlaste kategooria vahel. Kui Venemaal oli sealseid eestlasi stigmatiseeritud eestlastena, siis Eestis venelastena. Nii Eestisse saabunud kui ka asundustesse jäänud idadiasporaa eestlastes tekitas tõrjumine teadlikkust oma etnilisest eristaatusest, mis äratas uue identiteedimustri arendamise potentsiaali.

Artiklis näitasin, et Eestis ja Venemaal elavatel eestlastel on etnilisi tunnuseid, mida peetakse ühisteks, samas teadvustatakse teisi, mis eristavad kaht gruppi teineteisest. Viimased omandavad tähenduse etniliste piiride markereina, neid põlistatakse etnilise stereotüpiseerimisega. Lisaks etnilisi piire tähistavatele tunnustele

eristab kaht eestlaste gruppi etnilise ja rahvusliku vahekord nende identiteedis. Rahvus eksisteerib rahvuslike diskursuste, sümbolite ja riiuste abstraktses ruumis, etnos aga lähisuhete nähtavas ruumis, argitasandil. Kui kodueestlaste jaoks moodustavad rahvuslik ja etniline komponent identiteedis tänu oma riigi kogemusele, ühisele kultuuriväljale ning kommunikatsioonikoodile ühtse terviku – etnilist ja rahvuslikku tasandit ei eristata teineteisest ka argitasandil –, siis idadiasporaa eestlastel, kel puudub Eesti riigi kogemus, moodustavad etniline ning rahvuslik tasand hierarhilise struktuuri: tänapäeva eesti idadiasporaa liikmed peavad end etnilisel tasandil eestlasteks päritolu ja etniliste tunnuste alusel, sageli määratletakse endi kuuluvust täpsustavalt Venemaa, Siberi või Kaukaasia eestlastena. Etnilised märgised tähistavad piire eestlaste ja naabruses elavate teiste etniliste gruppide liikmetega. Samas ollakse riigirahvuslikul tasandil venemaalased. Sellest tulenevalt tajutakse kuuluvust teiste venemaalaste hulka, ollakse lojaalsed Vene riigile, osaletakse selle kultuuriväljas ja jagatakse selle kommunikatsioonikoodi.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud projektide ETF 9066 ja IUT31-6 raames.

ETHNIC AND NATIONAL – ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE ESTONIAN EASTERN DIASPORA

Aivar JÜRGENSON

This article is focused on the ethnocultural processes that took place in the Estonian eastern diaspora starting from the second half of the 19th century when an extensive wave of migration from Estonian areas to Russia's eastern and southern regions took place. In the context of exploring conditions at the time of departure some light is also cast on the development of national sentiment in Estonia proper. The issue of ethnogenesis among Estonians in the eastern diaspora is addressed, mapping various levels of their identity as well as delineating specific components and exploring ethnic boundaries.

Ethnicity and nationality have been treated as separate analytical categories that share some characteristics but also harbor differences. A large number of authors consider nationality as something like a further development of ethnicity. For the purpose of this article I rely on the views of Anthony D. Smith regarding the separation of ethnicity and nationality. According to him, a nation has ethnic roots and the two share certain qualities but it is only nationality that has a shared code of communication and public culture. For Estonians in Estonia, who have had the privilege of experiencing independent statehood and the tradition of a shared cultural field, the notion of nationality and ethnicity appear to overlap and are experienced as a unit. Because Estonians in the eastern diaspora do not have

these experiences they are less likely to perceive nationality and ethnicity as one. This multi-layered identity is rooted in history. During the last decades of the 19th century when the massive emigration from Estonia to the eastern parts of the Russian Empire took place, Estonian identity was still in a formative stage. If anything can be said about Estonian identity at that time, it is that the notion was ethnic-cultural with language and folk traditions drawing the separation lines between “us” and “them”. The notion of Estonian was to be filled by a history imbued with national romanticism and pseudo-mythology. As is evidenced by the toponyms in the Estonian diaspora, emigrants were far from immune to the nationalist sentiment. Burgeoning ideas of nationhood became increasingly politicized at the beginning of the 20th century and were quick to reach the diaspora. The eastern diaspora developed a shared field of culture with Estonia proper by subscribing to Estonian newspapers, importing school teachers and having regular correspondence with relatives back home. These ties were severed when Bolsheviks seized power in Russia and Estonia broke free of the empire to become an independent state. For the two decades that followed these events, communication between the eastern diaspora and Estonia was not as productive as it had been. The 1920s and 1930s were crucial for the identity of eastern diasporans. At a time when Estonia was engaged with rooting state nationalism to bind together ethnic identity with the sense of nationality, the Soviet Union made efforts to place ethnicity and state allegiance in stark opposition. Ethnic minorities were stripped of the freedom for cultural self-expression, which often led to physical extermination of cultural and economic leaders. In the guise of sovietization massive russification took place.

When Estonia was occupied by the Soviet Union after the Second World War many eastern diasporans seized the opportunity to come back to Estonia. Thousands of people who were worn out by the Red Terror made their way back to their ethnic country of origin. As it happened the Soviet forces used Estonians from the eastern diaspora to solidify the new order. This in turn made Estonians in Estonia refrain from fully accepting them as members of the “us” group and instead they became a cultural “other”. This distance was further augmented by differences in mentality. In Russia the eastern diaspora Estonians had been stigmatized as Estonians, in Estonia they became stigmatized as Russians. The feeling of rejection and stigmatization increased eastern diaspora Estonians’ awareness of their special status in terms of ethnicity, which in turn gave way to developing a potentially new pattern of identity.

In the article I will show that Estonians in Estonia and Estonians in Russia knowingly share some ethnic characteristics, but there are also those that are seen as separating the two groups. The separating qualities become markers of ethnic boundaries and they are solidified by ethnic stereotyping. In addition to boundary-making characteristics the two groups of Estonians can also be differentiated on the basis of the relationship between ethnic and national notions in their identity. Nationality exists in an abstract space of nationalist discourse, symbols and rites while ethnicity resides on the everyday level and the observable space of relation-

ships. For Estonians in Estonia the national and ethnic component of identity form a unit thanks to the interplay of the experience of independent statehood, a shared field of culture and code of communication. On the everyday level ethnicity and nationality are usually not separated. For the Estonians in the eastern diaspora, who have never had the experience of an independent Estonian state, the ethnic and the national level co-exist as if in a hierarchy: the people inhabiting the eastern diaspora consider themselves ethnic Estonians because of their origin and ethnic traits. Oftentimes people think of themselves as Russia's Estonians, Siberian Estonians or Estonians of the Caucasus. Ethnic markers are used for border-making between themselves and other ethnic groups living in the region. That being said, in terms of nationality people perceive themselves as Russian subjects. This is why there is a strong sense of affiliation with other people of Russia and loyalty to the Russian state as well as a feeling of being in its cultural field and sharing its codes of communication.